

KÜTÜPHANE

(کتابخانه)

Asr-ı saâdet'te ve Hulefâ-yi Râşidîn devrinde, Hz. Peygamber'in bazı devlet başkanlarına yazdığı mektuplar, yaptığı anlaşmalar ve bazı hadis sayfalarıyla Hz. Ebû Bekir döneminde mushaf haline getirilip Hz. Osman zamanında çoğaltılan Kur'an nüshaları dışında yazılı eser bulunmamaktadır. Bu sebeple Resûl-i Ekrem'in ibadet yanında öğretim faaliyetlerini de sürdürdüğü Medine'deki mescidinde ve Hulefâ-yi Râşidîn devrinde yaptırılan mescidlerde eğer kütüphaneler mevcut idiyse koleksiyonlarında Kur'an ve hadis sayfalarından başka bir eser yer almamış olmalıdır.

Emevîler. İslâm âleminde ilk kütüphanelerin, Kur'an-ı Kerîm ve hadis etrafında yoğun bir telif faaliyetinin başladığı Emevîler döneminde aynı zamanda birer okul olarak da görev yapan mescidlerde ortaya çıktığı sanılmaktadır. Kaynaklardan öğrenildiğine göre bu devirde bazı âlimlerin evlerinde önemli sayıda kitaptan oluşan kütüphaneleri vardı. Hadisçi İbn Şihâb ez-Zührî, Abdülhakem b. Amr el-Cumahî, Ebû Kılâbe el-Cermî, Şu'be b. Haccâc, Küreyb, Ebû Amr b. Alâ, Urve b. Zübeyr ve İbn Cüreyc gibi âlimlerin özel kütüphaneleri bu arada zikredilebilir. Emevîler döneminde ulemâya ve talebeye açık ilk kütüphanenin Muâviye b. Ebû Süfyân zamanında (661-680) Şam'da bir nevi araştırma merkezi olan Beytülhikme'de kurulduğu kabul edilmektedir. Mes'ûdî'nin naklettiğine göre bu müessesede hadis, tarih ve biyografiye dair bazı kitaplarla bu kitapların muhafazası için görevliler bulunmaktaydı (*Mürûcû'z-zeheb*, II, 72). Muâviye'nin torunu Hâlid b. Yezîd âlim ve şair olduğu gibi aynı zamanda bir kitap meraklısıydı. Özellikle kimya, tıp ve astroloji alanlarındaki eserlere büyük ilgi duymakta, bu konularda elde ettiği bazı yabancı eserleri Arapça'ya çevirtmekteydi. Hâlid b. Yezîd, Beytülhikme'de Muâviye'nin kurduğu kütüphaneyi devralmış ve onu daha zengin bir hale getirmişti. Emevî halifelerinden Velîd b. Abdülmelik'in bu kütüphaneyi teşkilâtlandırdığı ve bir kütüphaneciyile bir müstensih tayin ettiği kaydedilmektedir. Sem'ânî'nin *Kitâbü'l-Ensâb*'ında burada görevli kütüphanecinin adının Sa'd olduğu kaydedilmektedir. Görevi "sâhibü'l-mesâhif" olarak belirtilen Sa'd, adı günümüze ulaşan ilk müslüman kütüphanecidir. Ve-

lîd b. Abdülmelik'ten sonra tercüme ve telif faaliyetleri devam ettiği Ömer b. Abdülazîz'in kütüphanede mevcut kitapların yeni bir tasnife göre katalogunu hazırladığı rivayet edilmektedir.

Abbâsiler. Abbâsiler'in hilâfeti süresince İslâm dünyasında gerek Abbâsî halifeleri, vezirleri, âlimleri ve diğer sınıflara mensup şahısların, gerekse Abbâsî hilâfetini tanımakla birlikte müstakil devlet tesis etmiş bulunan Büveyhîler ve Selçukîler'e mensup kişilerin kurdukları kütüphanelerin tarihî gelişiminin kronolojik olarak verilmesi kaynaklarda yeterli bilgi bulunmadığından mümkün olmamaktadır. Şimdiye kadar yapılan araştırmalarda da böyle bir yol izlenmemiştir. Yûsuf el-İş (Eche) ve onu takip eden Muhammed Mâhir Hammâde ile Yahyâ Sââtî'nin eserlerinde uygulanan sınıflandırma tatmin edici bulunmadığı gibi zorlama olduğu yolunda tenkitlere uğramıştır (Makdisi, s. 24-27). Bu sebeple kütüphanecilik konusunun coğrafyaya bağlı olarak ele alınması daha uygun görünmektedir. Ancak Ortaçağ'daki İslâm coğrafyasının karmaşıklığı bu planın da ilmi prensiplere bağlı bir şekilde gerçekleştirilmesini zorlaştırmaktadır. Çünkü Bağdat'ta kurulan bir kütüphane Abbâsiler bahsinde olduğu kadar Büveyhîler hânedanı bahsinde de incelenebilir. Zira Bağdat, Abbâsî Devleti sınırları içinde bulunduğu dönemlerde bazı hânedanların istilâlarına uğramış, bunlara mensup kişilerin Bağdat'ta yaptıkları kütüphanelerin dışında kalanlar Abbâsî dönemi kütüphaneleri olarak kabul edilmiştir.

Hilâfet 132 (750) yılında Abbâsiler'e geçtiğinde ilk Abbâsî halifesi olan Seffâh, Emevîler devrinde gelişmeye başlayan ilmi ve kültürel faaliyetlere pek vakit ayırmadığından kısa süren saltanatında telif sahasında bir inkişaf görülmedi. 136'da (754) halife olan kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un döneminde telif sahasında büyük bir gelişme görüldüğü gibi tercüme faaliyetlerine de önem verildi. Mansûr 148 (765) yılında Bağdat'a gelen Corcis b. Cibril'e birçok tıbbî eseri tercüme ettirdi. İbn Haldûn'un naklettiğine göre Halife Mansûr, Bizans imparatoruna bir mektup göndererek tercüme edilmek üzere kendisine fen ilimleri sahasında yazılmış bazı eserler göndermesini istemiş, imparator da halifeye Öklid'in (Euclides) kitabıyla fizik hakkında birkaç eser göndermiştir. Bu devirde Grekçe, Latince, Süryânice, Pehlevî ve Farsça'dan birçok eser Arapça'ya çevrildi. Bu faaliyetlerin tabii bir neticesi

olarak Mansûr'un sarayında zengin bir kütüphane meydana geldi. Halife Mehdi-Billâh döneminde de devam eden telif ve tercüme çalışmaları sırasında bilhassa astroloji konusundaki eserlere önem verildiği görülmektedir.

Hârûnürreşid'in hilâfeti, daha sonra oğlu Me'mûn devrinde en üst noktasına ulaşacak olan ilmi faaliyetlerin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Özellikle papirüs yanında kâğıdın yazı malzemesi olarak kullanılmaya başlamasının ve Hârûnürreşid tarafından 794'te Bağdat'ta bir kâğıt fabrikası kurdurulmasının telif faaliyetlerine, kitap ticaretine ve kütüphanelerin zenginleşmesine müsbet tesirleri olmuştur. Abbâsiler devrinde bir süre ilmi faaliyetlerin merkezi haline gelen Beytülhikme Hârûnürreşid tarafından Bağdat'ta kuruldu. Çeşitli dillerden tercüme faaliyetlerinin yürütüldüğü bu araştırma merkezinde zengin bir kütüphane de bulunmaktaydı. Bundan dolayı bazı kaynaklarda Beytülhikme'den Hizânetü'l-hikme ve Hizânetü kütübü'l-hikme şeklinde de söz edildiği görülmektedir. Burada mevcut kitaplar arasında Arapça'ya çevrilmek üzere toplanmış olan Grekçe, Süryânice, Farsça eserler büyük bir yekûn tutmaktaydı. Kaynaklarda Hârûnürreşid'in kitap temini için özellikle Bizans'a karşı düzenlettiği seferlerden bahsedilir.

Beytülhikme'nin en verimli devri Halife Me'mûn zamanına rastlar. Bu dönemde bilhassa felsefe ve fen bilimleri sahasında yazılmış eserlerin Arapça'ya çevrilmesine çalışılmıştır. Huneyn b. İshak, Ya'kûb b. İshak el-Kindî, Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî ve Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf, tercüme ve telif eserleriyle daha sonraki dönemin felsefesine ve ilmine temel hazırlamışlardır (bk. BEYTÜLHİKME). Beytülhikme'de mevcut kütüphanenin tam mânasıyla halka açık olduğunu söylemek güçtür. Ancak kaynaklarda mütercimler ve Beytülhikme araştırmacıları dışında bazı kimselerin de bu koleksiyondan yararlandığı belirtildiğine göre kütüphanenin sınırlı bir şekilde de olsa okuyucuya açık olduğu söylenebilir. Burada görevli kütüphanecilerin "hâzin" diye adlandırıldığı görülmektedir.

Mu'tasım - Billâh zamanında hilâfet merkezinin Bağdat'tan Sâmerâ'ya taşınması ve bilinmeyen başka sebepler yüzünden Beytülhikme bir araştırma merkezi olma hüviyetini kaybetmiş, bir süre sadece kütüphane olarak varlığını sürdürmüştür. Zehebî gibi bazı tarihçilerin bu kurumdan Hizânetü'l-Me'mûn diye bah-

setmeleri bu sebepten olsa gerektir. IV. (X.) yüzyılın sonlarına kadar kütüphanenin faaliyetinde bulunduğu dair rivayetler varsa da bu tarihten sonra Hizânetü'l-Me'mûn'dan söz edilmez. Yûsuf el-İş, kütüphanenin halifelerden birinin kütüphanesine katılmış veya Mu'tezile mezhebine son darbeyi indiren Selçuklular tarafından dağıtılmış olabileceğini ileri sürer.

Kaynaklar, Hârûnürreşid'in ünlü veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'den âlim ve sanatkârların hâmisî olma yanında zengin kütüphanesi dolayısıyla da övgüyle söz eder. Ebû Osman b. Ömer, onun dönemin en zengin kütüphanelerinden birine sahip olduğunu söyler. Bu kütüphane özellikle Grekçe ve Farsça yazmalar bakımından oldukça zengindi. Yahyâ b. Hâlid'in, kütüphanesini zenginleştirmek için önemli miktarda para sarfettiği rivayet edilir. Bermekîler'in düşüşüyle kütüphane de müsâdere edilerek Beytülhikme'ye katılmıştır (Avvâd, s. 177-178).

Me'mûn devrinde Beytülhikme'de çalışan âlimlerden Yahyâ b. Ebû Mansûr'un oğlu Ali b. Yahyâ el-Müneccim, Bağdat yakınlarındaki Kerker'de bulunan konağında kurduğu kütüphaneye Hizânetü'l-hikme adını vermişti. Beytülhikme modelinde kurulan kütüphaneye İslâm ülkesinin her tarafından âlimler gelirdi; bütün masrafları Ali b. Yahyâ tarafından karşılanan bu âlimler, özellikle felsefe ve astronomi konularında oldukça zengin olan koleksiyonları serbestçe yararlanırlardı. Kaynaklarda, Horasanlı astronomi bilgini Ebû Ma'ser el-Müneccim'in hac için Mekke'ye giderken daha önce ününü duyduğu bu kütüphaneye uğradığı, ilmî araştırmalara dalıp hacca gidmeden son yıllarını burada geçirip öldüğü nakledilir. Ali b. Yahyâ el-Müneccim, Halife Mütevekkil-Alellah'ın kâtibi ve başmüşaviri Türk asıllı Feth b. Hâkân el-Fârisî için de bir kütüphane kurmuştu. Ali b. Yahyâ bu kütüphaneyi kurarken istinsah ettirdiği ve satın aldığı eserlerin dışında kendi kütüphanesinden de bir miktar kitap getirmişti. Feth b. Hâkân'ın aynı zamanda edip ve şair olduğu, fırsat buldukça cübbesinin yeninden çıkardığı bir eseri mütalaa ettiği kaynaklarda belirtilir. Hizânetü'l-hikme diye adlandırılan, İbnü'n-Nedîm'in hiçbir kütüphanede bu kadar çok ve güzel eser görmediğini söylediği kütüphanenin, sahibinin öldürülmesinden sonra dağıldığı sanılmaktadır. Benî Mûsâ olarak anılan Muhammed, Ahmed ve Hasan kardeşlerin felsefe, hendese, astronomi ve mekanik konusunda birçok eser biriktirdiklerine

dair çeşitli rivayetler varsa da bir kütüphane kurdukları hususunda herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Halife Mu'tasım-Billâh, Vâsih-Billâh ve Mütevekkil-Alellah'ın vezirliğini yapmış olan Muhammed b. Abdülmelik b. Zeyyât'ın Sâmerrâ'da zengin bir kütüphanesi bulunduğunu Câhiz'in ve diğer kaynakların rivayetlerinden öğrenilmektedir. İbn Ebû Usaybia'nın naklettiğine göre İbn Zeyyât her ay kitap tercüme ve istinsahı için 1000 dinar harcamaktaydı. Onun için kitap tercüme edenler arasında Yuhannâ b. Mâseveyh, Cibrâil b. Buhtîşû' ve Buhtîşû' b. Cibrâil gibi ünlü bilginler yer almaktaydı. Sahibinin 233'te (848) Halife Mütevekkil-Alellah tarafından katlından sonra bu kütüphanenin de müsâdere edildiği sanılmaktadır.

Râzî-Billâh'ın halife olmadan önce bir kütüphanesinin bulunduğu, hilâfet mevkisine geçtikten sonra bu kütüphaneyi oldukça zenginleştirdiği Ebû Bekir es-Sûlî'nin *Kitâbü'l-Evrâk*'ındaki bazı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Sûlî'nin de çok zengin bir kütüphaneye sahip olduğunu Hatîb el-Bağdâdî ve Yâkût el-Hamevî gibi bazı müellifler rivayet etmektedir. Hatîb el-Bağdâdî, Sûlî'nin büyük bir evi dolduracak kadar kitabı bulunduğunu, bunların farklı renkte derilerle ciplenerek raflara dizilmiş olduğunu nakleder. Yâkût da kitapların çok güzel bir şekilde tasnif edildiğini ve Sûlî'nin istediği herhangi bir kitabı hizmetçisiyle getirttiğini rivayet eder.

Bağdat'ın batısındaki İbn Ebû Avf bölgesinde Garsünnî'me'nin 452 (1060) yılında kurduğu kütüphane kısa ömürlü olmasına rağmen önemli ilmî faaliyetlere sahne olmuştur. Müstakil bir binada hizmet veren kütüphanedeki kitapların sayısı konusunda 1000-4000 arasında değişen farklı rivayetler vardır. Nizâmiye Medresesi'nin açılışından sonra okuyucuların bu kütüphaneye yönelmesi üzerine Garsünnî'me kütüphanesini kapatmıştır. Basra'da İbn Ebû'l-Bekâ'nın tesis ettiği kütüphanede Zehebî'nin nakline göre 12.000 cilt kitap mevcuttu. Kaynaklarda dârülilim, dârülkütüb, hizânetü'l-kütüb gibi adlarla yer alan kütüphane bedevîler tarafından yağmalanarak yok edilmiştir.

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın veziri Nizâmülmülk'ün 459'da (1067) Bağdat'ta kurduğu medrese ve kütüphane diğer medreselere ve kütüphanelerine öncülük etmiştir. Bu tarihten sonra İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde birçok medrese-

nin tesis edildiği, bunların çoğunda kitap koleksiyonları meydana geldiği görülmektedir. Bağdat'ta Cîliyye, İbn Hübeyre, Fahriyye, Cevziyye, Ubeydullah, Beşîriyye, Mes'ûdiyye ve Müstansiriyye adlarıyla kurulan medreselerde birer kütüphanenin bulunduğu çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir. Ebû Saîd Muharremî'nin tesis edip talebelerinden Abdülkâdir el-Cîlî'nin genişlettiği Cîliyye Medresesi'nde kurucularının başlattığı kitaplar yanında ulemâdan Ebû'l-Fazl b. Nasr ve Ebû'l-Hasan el-Batâihî gibi şahısların vakfettikleri eserler de bulunmaktaydı. Vezir Ebû'l-Muzaffer İbn Hübeyre, 557 (1162) yılında yaptırdığı medresesine özel koleksiyonunda-ki eserlerin bir kısmını başlatmıştı. Bir vezir ailesine mensup olan Fahrû'z-zaman Ebû'l-Fazl Mes'ûd b. Ali'nin Bağdat'ın Me'mûniyye semtindeki medresesinde de her ilim dalıyla ilgili zengin bir koleksiyon vardı. Tarihçi ve fakih Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, medresesindeki kütüphanesine kendi eserleri dışında birçok kitap vakfetmişti. Beşîriyye ve Mes'ûdiyye medreselerinde de önemli sayıda kitaptan oluşan birer koleksiyon mevcuttu.

Abbâsî halifelerinden Nâsır-Lidînillâh'ın zengin bir kütüphanesi ve birçok hayratı vardı. Ancak Ubeydullah Medresesi'ndeki kütüphaneye 725'te (1325) Bağdat'ın bir sel felâketine uğraması sonucu yok olmuştur. Halife, Bağdat Kalesi'nde yaptırdığı Dârü'l-Müsennâ'ya özel kütüphanesinden Ebû Reşîd Mübeşşir b. Ahmed'in seçtiği bir koleksiyonu naklettirmiş ve burada da bir kütüphane kurmuştur. 584 (1188) yılında vefat eden hanımı Selçuke Hatun için Bağdat'ın batısındaki Basra Kapısı'nda inşa ettirdiği türbede de bir kütüphane yaptırmıştır. Yâkût el-Hamevî, bu kütüphanede Ferezdâk'ın otuz ciltlik *Kitâbü'd-Düvel fi't-târîh* adlı eserini gördüğünü nakleder. Kütüphaneye saray görevlilerinden Necmüddeve de 500 kitap vakfetmiştir. İbnü'l-Esir'in belirttiğine göre Halife Nâsır-Lidînillâh, Harîmüt-tâhirî'de kurduğu kütüphaneye en güzel kitaplarını nakletmişti. Ayrıca Ribâtü'l-Merzûbâniyye'ye halifenin Kur'an-ı Kerîm nüshaları ve bazı değerli eserler vakfettiği bilinmektedir.

Nizâmiyye'den sonra Bağdat'ta oluşturulan en önemli medrese kütüphanesi, Halife Müstansır-Billâh'ın Müstansiriyye Medresesi'nde tesis ettiği kütüphanedir. Dört mezhebin esaslarına göre öğretim yapmak için 631'de (1234) kurulan medreseye halife özel kütüphanesinden seçtiği 290 yük kitap göndermiştir. Med-

rese imaretinin doğusunda yer alan ve Hizânetü'l-kütüb diye adlandırılan kütüphanede bir süre hâfız-ı kütüblük yapan İbnü'l-Fûtî, kütüphanenin dünyada eşi görülmemiş derecede zengin bir koleksiyona sahip olduğunu söylemektedir. Kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığına göre burada 80.000 cildin üzerinde kitap mevcuttu. Müstansır- Billâh, Müstansırıyye Kütüphanesi'nde mevcut koleksiyonun tanzim ve tertibi görevini, Harîmü'ttâhîrî Ribatî'nin şeyhi Abdülazîz ile saraydaki kütüphanesinin hâfız-ı kütübü Ziyâeddin Ahmed'e verdi. Bunların geliştirdiği sistem sayesinde hâfız-ı kütüb yardımcısı istenen kitabı kolaylıkla bulabiliyordu. Müstansırıyye Kütüphanesi'nin personel kadrosu nâzır (müşrif), hâfız-ı kütüb (hâzin) ve hâfız-ı kütüb yamağından (münâvil) oluşmaktaydı. Burada görev yapan hâfız-ı kütüblerin çoğu devrin meşhur âlimleriydi. Medrese görevlileri arasında müderristen sonra en yüksek maaşı hâfız-ı kütübler alıyordu. Müstansır- Billâh, vakfiyesinde kütüphaneden yararlanacak kişilere çeşitli kolaylıklar yanında kalem, kâğıt, mürekkep gibi kitap istinsahı için gerekli malzemenin teminini de şart koşmuştu. Devrinde büyük üne kavuşan bu kütüphane İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen âlimlerin ve devlet adamlarının ziyaretgâhı olmuştu. Müstansırıyye Kütüphanesi, Bağdat'ın Moğollar tarafından zaptı sırasında büyük kayıplara uğradı. Moğol askerleri, yağmaladıkları kitapların bir kısmını satıp bir kısmının ciltlerini çıkarak atlarına takım yapmada kullandılar. Kitapların bir bölümü de Hülâgû'nun maiyetinde bulunan Nasîrüddîn-i Tûsî tarafından Merâğa'ya götürüldü.

Bağdat'ta Abbâsî hilâfetesinin son dönemlerinde tesis edilen başka kütüphaneler de bulunmaktaydı. Bunlardan İbn Mâristâniyye'nin kurduğu dârülilim pek uzun ömürlü olmamıştır. Halife Nâsır- Lîdînillâh'ın vezirlerinden İbnü'l-Kassâb aynı zamanda iyi bir hattattı ve Hayyâtûn sokağında tesis ettiği kütüphaneye vakfettiği kitapların üzerine vakıf kayıtlarını kendi eliyle yazmıştı. Fakih ve muhaddis Şerîf ez-Zeydî, Bağdat'ın doğusundaki Dînârûsagır denilen mahalde yaptırdığı mescide kitaplarını da vakfederek bir kütüphane kurmuştu. Bu kütüphaneye Ebü'l-Hayr Sâbi b. Abdullah el-Habeşî, Ebü'l-Hattâb el-Âlimî ve Yâkût el-Hamevî gibi âlimler kitaplarını bağışlayarak mevcut koleksiyonu zenginleştirmişlerdi. Son Abbâsî halifesi Müsta'sım- Billâh'ın vezirlerinden Müeyyidüddin Alkamî'nin 644'te (1246)

kurduğu kütüphanesinde 10.000 cilt kitap mevcuttu, İbn Kesîr'in naklettiğine göre devrin şairleri bu kütüphaneyi öven şiirler yazmışlardır.

Endülüs Emevîleri. İslâmiyet'in ve İslâm kültürünün yayılıp gelişmesi Doğu'da Abbâsîler tarafından gerçekleştirilirken Batı'da bu görevi Endülüs Emevîleri üstlendi. I. Abdurrahman'ın siyasî bir hareket olarak başlattığı faaliyetler neticesinde İspanya'da varlığını üç asır sürdürecektir kuvvetli bir İslâm hânedanı doğdu. İdarî, iktisadî ve içtimâî sahalarda önceleri Emevî tesirinde şekillenen gelişmeler bir süre sonra kendine mahsus özelliklerini kazandı. Kültür alanında bu tesir daha açık bir şekilde ortaya çıktı. Endülüs Emevîleri kendi kültür müesseselerini kurmaya başlayınca Doğu'dan Batı'ya uzun yıllar süren ulemâ akınıyla, özel kütüphanelerle birlikte Doğu'daki kitap pazarlarında tedavül eden birçok yazma eser Endülüs'teki yeni sahiplerinin koleksiyonlarına intikal etti. Silâhlara, atlara ve bazı eşyaya tanınan gümrük muafiyeti kitaplar için de tanınınca ortaya kayda değer bir ticarî faaliyet çıktı. Tâcirler Doğu'ya giderek önemli sayıda kitap getirdiler ve Kurtuba (Cordoba), İşbiliye (Sevilla), Tuleytula (Toledo) gibi kültür merkezlerinin kitap çarşılarında sattılar.

Her ne kadar bazı kaynak ve araştırmalarda bu gelişmenin sonucunda Endülüs'te halka açık yüzlerce vakıf kütüphanesinin doğduğu belirtilmekteyse de müslüman İspanya'da kütüphaneler ve kitap meraklıları konusunda bir inceleme yayımlayan Julian Ribera y Tarrago, bazı mescid ve medrese kütüphaneleri istisna edilirse bu dönemde mevcut kütüphanelerin çoğunun özel kütüphane olduğunu söylemektedir. Endülüs'te kurulan önemli mescid kütüphaneleri arasında, Abdurrahman'ın Kurtuba'da 170'te (786) yaptırdığı ulucamidedeki kütüphane ile Mâleka'daki (Malaga) ulucamide İbnü'l-Lüb el-Mâlikî ve İşbiliye'deki ulucamide İbn Mervân el-Bâcî'nin kurdukları kütüphaneleri zikretmek gerekir. Kurtuba Ulucamii'ndeki kütüphane bu şehrin II. Ferdinand tarafından 634 (1237) yılında zaptı sırasında yok edilmiştir. Makarrî'nin rivayetine göre yakılan kitaplar arasında Halife Osman'ın ünlü mushafı da bulunmaktaydı (Mohamed Makki Sibai, s. 55).

Müslüman İspanya'da kurulan en önemli kütüphane şüphesiz Kurtuba'daki saray kütüphanesiydi. Başlangıçta yavaş gelişen bu kütüphane Halife II. Abdurrahman, III. Abdurrahman ve özellikle II.

Hakem devrinde gelişerek Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük kütüphanelerinden biri haline geldi. II. Hakem, Endülüs Emevî halifeleri içinde ilmî faaliyetlere en fazla ilgi gösteren bir hükümdar olarak tanınır. Bilhassa öğretime ehemmiyet vermiş ve Kurtuba Üniversitesi onun zamanında en parlak dönemini yaşamıştır. Halife, Doğu'daki kültür merkezlerine gönderdiği adamları vasıtasıyla birçok kitap satın aldirarak saray kütüphanesini zenginleştirmiştir. II. Hakem hükümdar olduğunda babası III. Abdurrahman'dan kalan saray kütüphanesi dışında iki önemli koleksiyon daha vardı. Bunlardan biri kardeşi Muhammed'e, diğeri de kendisine aitti. II. Hakem bu üç koleksiyonu birleştirerek ünlü saray kütüphanesini meydana getirdi. Kaynaklar burada 400.000 eser mevcut olduğunu, bunların her biri yirmi yapraklık kırk dört cilt tutan ve sadece eser adlarından oluşan bir katalogunun bulunduğunu bildirmektedir. Kütüphane, yeri dar geldiği için yeni yapılan bir binaya ancak altı ayda taşınabilmişti. Saray kütüphanesinde kütüphaneciler dışında satın alma yoluyla sağlanamayan kitapları istinsah eden müstensihler, ayrıca müzehhipler ve mücellitler de görevlendirilmişti. II. Hakem'den sonra tahta geçen oğlu II. Hişâm henüz on dört yaşında olduğundan devletin idaresi İbn Ebû Âmir el-Mansûr'a kaldı. Mansûr iktidarı elinde tutabilmek için, II. Hakem'in bazı davranışlarından ve düşünce alanında serbestliğe taraftar olmasından rahatsızlık duyan kesimin fakihlerini memnun etmek düşüncesiyle saraya çağırıldığı fakihlerin temsilcilerine kütüphanede gördükleri zararlı kitapları seçip yakmalarını söyledi. Mansûr'un bu davranışı neticesinde saray kütüphanesi büyük zarara uğradı. Kütüphane Mansûr'un ölümünden sonra ikinci bir felâketle karşılaştı. Kurtuba'nın Berberîler tarafından kuşatılması sırasında askerlerin aylıklarını ödeyebilmek için şehrin valisi Vâdih saray kütüphanesindeki bazı kitapları sattı. Berberîler'in şehri ele geçirmesinin ardından kütüphane tekrar yağmalandı. Endülüs'ün çeşitli şehirlerine dağılan bu kütüphanenin kitapları, Ferdinand ve Isabella'nın müslümanlara karşı uyguladıkları eritme politikası neticesinde yok oldu. Saray kütüphanesi dışında Endülüs'ün diğer şehirlerinde de devlet adamlarına, âlimlere ve zenginlere ait kütüphaneler bulunmaktaydı. Değerli bir kütüphaneye sahip olmak özellikle zenginler arasında bir moda olmuştu.

Kurtuba'da İbn Futays ailesinin müstaktil bir binası olan kütüphanesinde kütüphanecinin dışında altı müstensih görevlendirilmişti. İbn Futays, müzayedelerde bir kitabı almak için genellikle değerinin birkaç katı fiyat verir, yine de elde edemezse ödünç alarak kütüphanedeki müstensihlerine istinsah ettirirdi. İbn Futays'ın bu değerli kütüphanesi iç karışıklıklar sırasında torunlarından biri tarafından bir ay süren müzayedede satılmış, bu satıştan 40.000 kâsımî dinar elde edilmişti. Yine Kurtuba'da Ebû Velîd İbnü'l-Mevsîl'in kurduğu kütüphane özellikle hat değeri yüksek eserler bakımından zengindi. Ebû Velîd öldüğünde bu kitaplar dan bazıları sekiz sayfası 1 dinar gibi oldukça yüksek bir fiyata satılmıştı. Endülüs'te mevcut kütüphaneler arasında Kâsım b. Sa'dân, Ebû Muhammed Abdullah Tuleytî, Ebû Ali el-Gassânî, İbn Hazm, Yahyâ b. Mâlik b. Âiz, İbnü's-Sâbûnî, Ebû Bekir b. Zekvân, İbn Avn el-Maarrî, İbn Muhtâr, Mücâhid el-Âmirî ve Muzaffer b. Eftas'a ait kütüphaneleri de zikretmek gerekir.

Kurtuba başta olmak üzere yüzlerce kitap koleksiyonuna sahip olan Endülüs şehirleri İspanyol istilâsına uğradıklarında kütüphanelerde mevcut kitapların bir kısmı iç karışıklıklar sonunda yağmalanıp satılmış, bunların önemli bir bölümü Kuzey Afrika'ya götürülmüştü. Artakalanların çoğu da Katolikler'in taassubundan kurtulamadı. Gırnata'da (Granada) binlerce kitap Isabella ve Ferdinand'ın emriyle şehrin büyük meydanlarında yakıldı. Diğer şehirlerde de durum farklı olmamıştı. II. Philip, ülkesinde Endülüs'ten kalan yazma eserleri bir araya getirmek istediğinde sadece 2500 kadar kitap toplayabildi. Bu eserler günümüzde Escorial Kütüphanesi'nin temelini oluşturdu.

Hamdânîler. Kaynaklar, el-Cezîre ve Suriye bölgesinde bir süre hüküm süren Hamdânîler devrinde kurulan iki önemli kütüphaneden söz eder. Bunlardan birincisi, şair ve âlim Ebû'l-Kâsım Ca'fer b. Muhammed b. Hamdân el-Mevsîlî tarafından Musul'da tesis edilmişti. Kütüphane, Yâkût el-Hamevî'nin naklettiğine göre haftanın her günü okuyuculara açıktı. Her ilim dalında önemli eserleri ihtiva etmekteydi; bilhassa kurucusunun ilgi alanı dolayısıyla felsefe ve astronomi konusundaki eserler bakımından oldukça zengindi. Aynı zamanda bir araştırma merkezi olduğu için dârülilim diye adlandırılan müessese, Ortaçağ İslâm dünyasında kurulan dârülilimlerin ilk örneği olarak kabul

edilmektedir. Araştırmacılar, bu özellikle sebebiyle kütüphanenin gerçek anlamda halka açık ilk kütüphane olduğu görüşündedir. Kütüphane hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler, düşmanlarının teritpleri neticesinde kurucusunun Musul'u terkedip Bağdat'a gidişle son bulur.

Seyfüddevle el-Hamdânî tarafından Halep'te kurulan ikinci kütüphanede Zehebî'nin naklettiğine göre Seyfüddevle ve başkaları tarafından vakfedilmiş 10.000 cilt kitap bulunmaktaydı. Kaynaklarda kütüphanenin kuruluşundan bir asır sonra yandığına veya Şifler'le Sünnîler arasında çıkan bir çatışma sırasında yağma edildiğine dair değişik rivayetler vardır. Bir rivayete göre de 460 (1068) yılında İsmâiliyye aleyhindeki bazı kitaplardan dolayı İsmâîlîler bu kütüphaneyi basıp kütüphanecisini asmışlar ve kitapları yakmışlardır (Tarrâzî, I, 121-122).

Büveyhîler. İran'ın güney ve batı bölgeleriyle Irak'ta hüküm süren Büveyhî hânedanının özellikle Irak kolu, kültür sahasındaki faaliyetlerle temayüz etmiştir. Muizzüddeve'nin veziri Ebû Muhammed el-Mühellebî'nin sarayı âlimlerin, şairlerin ve sanatçıların toplandığı bir yer haline gelmişti. Muizzüddeve'nin oğulları Bahtiyâr ve Habeşî kitap meraklıydı. Bahtiyâr'a karşı isyan eden Habeşî yenilip serveti müsâdere edildiğinde kütüphanesinden 15.000 cilt kitap çıkmıştı.

Rüknüddeve'nin oğlu Adudüddeve, siyasî alandaki başarılarının yanında ülkesinin imarı konusunda yaptığı faaliyetler ve kültür sahasında gerçekleştirdiği hizmetleriyle de tanınır. Devrinde özellikle matematik, astronomi ve tıp alanında Abdurrahman es-Süfî, Ebû'l-Kâsım Antâkî, Ali b. Abbas el-Mecûsî, Cibrâil b. Buhtîşû' gibi âlimler yetişmiştir. Kitaplara düşkün olan Adudüddeve Şiraz'daki sarayında çok zengin bir kütüphane kurmuştu. Bu kütüphaneyi Adudüddeve'nin sağlığında ziyaret eden ünlü coğrafyacı Muhammed b. Ahmed el-Makdisî'ye göre mütevellî, hâfız-ı kütüb ve nâzır tarafından yönetilen bu kütüphanede kitaplar, bir holün iki tarafında yer alan odalardaki raflarda konularına göre sıralanmıştı ve her kısmın müstakil bir fihristi bulunmaktaydı. Makdisî, kütüphanede Adudüddeve'nin zamanına kadar telif edilmiş bütün kitapların mevcut olduğunu söylemektedir. Kurumun kütüphanecisi, Adudüddeve'nin sağlığında fakihlerden Fars eyaleti kadısı Ebû Mansûr eş-Şirâzî, Bahâüddeve döneminde hattat İbnü'l-Bewvâb'dı. Kaynaklarda kütüphanenin Ba-

hâüddevle zamanında da varlığını sürdürdüğüne dair kayıtlar mevcuttur. Necef'teki Hz. Ali'nin meşhedinde mevcut kütüphaneye çeşitli devirlerde sultanlar, emîrler, vezirler ve âlimler tarafından önemli miktarda kitap bağışlanmıştı. Kitapların büyük bir bölümü müellif nüshası ve eski tarihli eserlerdi. Adudüddeve'nin bu kütüphaneye çok sayıda kitap bağışladığı bilinmektedir. Adudüddeve Bağdat'ta yaptırdığı hastahane de bir kütüphane kurmuştu.

Makdisî, Adudüddeve zamanında İbn Suvar adlı bir kişi tarafından Basra ve Râmhürmüz'de iki kütüphane kurulduğunu nakleder. Yûsuf el-İş'in dârülilim sınıfına soktuğu Basra'daki kütüphane İbnü'n-Nedîm'de "hizânetü'l-vakıf", Makdisî'de "dârülkütüb" şeklinde geçer. Mu'tezilî fikirleri yaymak için tesis edilmiş bu iki kütüphaneden Basra'dakinde mezhebin doktrinini öğreten bir şeyh bulunmaktaydı. Makdisî ayrıca, bu kütüphanelere yapılan vakıfların Mu'tezile mezhebini öğrenmek isteyenlere bazı imkânlar sağladığını kaydeder. Yine onun rivayetinden Basra'daki kütüphanenin daha zengin olduğu ve daha geniş bir okuyucu kitlesine hitap ettiği öğrenilmektedir. İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Cevzî, 483 (1090) yılı olaylarını zikrederlerken bu yılın cemâziyelevvelinde (Temmuz) mehdilik iddia eden bir münecimin taraftarlarının Basra'nın yakıldığını ve bu sırada iki kütüphanenin yok edildiğini kaydeder. Araştırmacılar iki kütüphaneden birinin İbn Suvar'ın kütüphanesi olduğu görüşündedir. Mackensen, *Ahşenü't-tekâsîm*'in bizzat müellifi tarafından yapılmış bazı ilâveleri ihtiva eden nüshasındaki bir kayıttan hareketle İbn Suvar'ın Mu'tezilî fikirleri yaymak için Rey'de de bir kütüphane kurmuş olabileceğini söyler.

Büveyhî vezirlerinden Ebû'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in Rey'deki ünlü kütüphanesinin hâfız-ı kütübü tarihçi İbn Miskeveyh idi. Onun kütüphanesinde her ilimden değerli ve nâdir kitaplar bulunmaktaydı. İbnü'l-Amîd, kütüphanesi için elde etmek istediği kitapları satın alamazsa istinsah ettirirdi. Kaynaklarda bu kütüphanedeki kitapların 100 deve yükü tuttuğu belirtilmektedir. İbn Miskeveyh, Sâmanî askerlerinin İbnü'l-Amîd'in sarayını yağmaladıklarında kitapları dışında her şeyini alıp götürdüklerini nakleder. İbnü'l-Amîd kitaplarının yerinde durduğunu görünce İbn Miskeveyh'e, "Gidenlerin yerini doldurmak mümkündür, kitapları-

mın yerini ise tutacak bir şey yoktur” diyerek sevincini belli etmiştir.

İbnü'l-Amîd'in yanında yetişen Büveyhî vezirlerinden Sâhib b. Abbâd'ın Rey'de kurduğu kütüphanenin katalogu on cilt tutmaktaydı. Sâ mânî Hükümdarı Nûh b. Mansûr, Sâhib b. Abbâd'a kendi hizmetine girmesi için haber gönderdiğinde İbn Abbâd, dört yüz devenin taşıyamayacağı kitaplarını nakletmesinin mümkün olmadığını ileri sürerek özü dilemişti. Kendisi de âlim ve şair olan Sâhib b. Abbâd, sarayında zamanının en ünlü âlimlerini ve sanatkârlarını toplamıştı. Devrinde yazılan birçok eser ona ithaf edildiği gibi bu eserlerin müellif nüshaları Sâhib b. Abbâd'ın kütüphanesinde yer almaktaydı. Beyhâki'nin naklettiğine göre Gazneli Mahmud 420'de (1029) Rey'i aldığı anda kendisine Sâhib b. Abbâd'ın kütüphanesinde Râfi-zîlik'le ilgili bazı kitapların bulunduğu bildirilmiş, o da kütüphanede mevcut kelâm ilmine dair kitapların yakılmasını emretmişti. Muhtemelen kitapların bir kısmı da Gazneli Mahmud tarafından Gazne'ye götürülmüştür. Rey'i bu hadiseden bir asır sonra ziyaret eden Selâme b. Gıyâs'ın rivayetinden anlaşıldığına göre bazı kitaplar Rey'de bırakılmıştı ve kütüphane varlığını sürdürmekteydi.

Şerefüddeve ve Bahâüddeve'nin vezirlerinden Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr'in Bağdat'ın Kerh bölgesinde 383 (993) yılında kurduğu kütüphane aynı zamanda bir öğretim kurumuydu. Kaynaklar, bu müessesenin İslâm dünyasında tesis edilen ilk vakıf medrese olduğunu kaydeder. Sâbûr b. Erdeşîr nâdir eserlerden meydana gelen çok değerli bir koleksiyon oluşturmuştu. Bu koleksiyonda ünlü hattat İbn Mukle'nin hattıyla 100 mushaf mevcuttu. Dârü'lilim diye adlandırılan kütüphanede ilk kuruluşunda 10.400 kitap vardı. Daha sonra bu sayı yapılan bağışlarla ve âlimlerin eserlerinin birer nüshasını kütüphaneye vermeleriyle artmıştı. Ancak kütüphaneye bağışlanan her kitap kabul edilmemekteydi. Bu kütüphane 447 (1055) veya 451 (1059) yılında Bağdat'ta çıkan bir yangında yok olmuştur (bk. DÂRÜLİLİM).

Şîî âlimi ve Sâbûr b. Erdeşîr'in damadı Şerîf er-Radî'nin Bağdat'ta kurduğu dârü'lilimin içinde “hizânetü dârü'lilim” diye adlandırılan bir kütüphane mevcuttu. Şerîf er-Radî'nin kardeşi, âlim ve şair Şerîf el-Murtazâ'nın yine Bağdat'ta tesis ettiği kütüphanede 80.000 ciltlik bir koleksiyon bulunduğu dair rivayetler vardır. İzzüddeve Ebû Kâlicâr'ın vezirlerinden

Ebû Mansûr b. Şahmerdân'ın Basra'da kurduğu kütüphane bu şehirde tesis edilen eski kütüphanelerden biriydi. İbnü'l-Esîr'in nakline göre içinde nefis kitaplar bulunan kütüphane Hasa bedevîlerinin 348 (959) yılında Basra'yı yağmalamaları sırasında yok olmuştur. Büveyhî vezirlerinden Kıvâmüddeve İmâdüddin Ebû Mansûr el-Âdil İbn Mafenne'nin Fîrûzâbâd'da kurduğu kütüphanede mevcut kitap sayısını İbnü'l-Cevzî 19.000, İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr 7000 olarak verirler. Kütüphanede İbn Mukle'nin hattıyla 4000 varak mevcuttu. Büveyhîler devrinde tesis edilen kütüphaneler arasında Adudüddeve'nin oğlu Şerefüddeve'nin Şîraz'da ve Mecdüddeve'nin Rey'de kurdukları kütüphaneleri de saymak gerekir.

Sâ mânîler. Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde iki asır kadar hüküm süren Sâ mânîler'in, hükümet merkezi olan Buhara'da kurdukları zengin kütüphaneden tarihî kaynaklar bahsederse de bu konudaki bilgilerin çoğu, Sâ mânî Hükümdarı Nûh b. Mansûr devrinde bu kütüphanede bulunmuş ve bir süre burada çalışmış olan İbn Sînâ'dan gelir. Herkese açık olmayan kütüphaneden İbn Sînâ, bir İmâmî propagandacı (dâî) olan oğlunun aracılığıyla Nûh b. Mansûr'u tedavi ettiği için özel bir izinle yararlanabilmişti. İbn Sînâ kütüphaneyi şöyle tasvir etmektedir: “Çok odalı bir eve girdim; her odada kitap sandıkları üst üste yığılmıştı. Bir odada Arapça kitaplarla şiir kitapları, başka bir odada fıkıh kitapları ve bu şekilde her odada bir ilme ait kitaplar vardı. Eski yazarların kitaplarının fihristini okudum ve bana lâzım olanlarını aldım. Adları bile birçok kimse tarafından bilinmeyen kitaplar gördüm. Bundan önce ve sonra bu kadar büyük bir kitap topluluğuna hiçbir yerde rastlamadım. Kitapları okudum ve faydalandım, herkesin kendi ilmindeki değerini öğrenmiş oldum”. İbn Sînâ'nın elde ettiği bilgilerin başkaları tarafından öğrenilmesi için bu kütüphaneyi yaktığına dair rivayetler müslüman müellifler ve araştırmacılarca kabule lâıyk görülmemiştir. Sâ mânîler devrinde Horasan'da Belh, Merv ve Buhara'da bulunan medreselerin birçoğunda kütüphanelerin olduğuna dair kaynaklarda çeşitli rivayetler mevcuttur. Ayrıca Horasan'da Ebû'l-Fazl el-Bel'amî'nin, Büst'te Ebû Hâtim b. Hayyân el-Büstî'nin, Herat'ta Ebû'l-Fazl el-Herevî'nin kurdukları kütüphaneler Sâ mânîler dönemindeki önemli kütüphanelerdendir.

Fâtımîler. Kuzey Afrika'da kurulan Fâtımî hânedanı kısa zamanda Mısır'ı ele geçirdi. Şîî mezhebinin hararetli savunucusu olan Fâtımîler, mezheplerini ve kültürünü yaymak amacıyla İslâm dünyasının her yanına dâîler gönderdikleri gibi Kahire'de bu dâîleri eğitmek için ilmî müesseseler kurdular. Bunların bir bölümünü de kütüphaneler oluşturdu. Kahire'nin Fâtımîler tarafından zaptından bir yıl sonra Cevher es-Sıkkî'nin inşa ettirdiği Ezher Camii'ni Halife Azîz-Billâh bir medrese haline getirdi. Ezher'de ileriki dönemlerde Halife Hâkim-Biemrillâh ve diğer halifelerin gayretleriyle gelişen kütüphanenin temelini bu dönemde atıldığı sanılmaktadır. Minberin yakınındaki bir odada bulunan kitaplar camii genişletirken bu odanın yıkılması üzerine camideki revakların arasına yerleştirilmiştir.

Halife Muiz-Lidînilâh ve Azîz-Billâh devirlerinde vezirlik makamında bulunan Ya'kûb b. Killis, sadece idarî ve iktisadî alanlarda değil kültür sahasındaki görüş ve tavsiyeleriyle de bu halifeler üzerinde etkili olmuştur. Bir yahudi mühtedisi olan İbn Killis, vezirliğe geçişinden itibaren her pazartesi ve çarşamba günü sarayında dönemin fakih, filolog, şair ve hâfizlarını toplar, onlarla ilmî meseleleri tartışır. Sarayındaki müstensihler de birçok önemli eseri istinsah ederek İbn Killis'in kütüphanesini zenginleştirmekteydiler. Ulemâya açık olan kütüphane İbn Killis'in ölümünden sonra Halife Aziz-Billâh tarafından saray kütüphanesine naklettilmiştir.

Babası Muiz-Lidînilâh gibi mimari eserler yaptıran ve Kahire'de birkaç cami ile saray inşa ettiren Halife Azîz-Billâh'ın kitaba olan düşkünlüğüne ve onun zamanında saray kütüphanesinin zenginleştiğine dair kaynaklarda rivayetler vardır. Tarihçi Yahyâ b. Ebû Tay, bu kütüphanenin dünyanın harikalarından biri olduğunu ve İslâm âleminde bundan daha büyük bir kütüphanenin görülmediğini nakleder. Azîz-Billâh devrinde sarayda hâfiz-ı kütüblük görevinde bulunan Ali b. Muhammed eş-Şâbüstî de kütüphane hakkında önemli bilgiler vermekte ve sarayın kırk odasının bu kütüphaneye tahsis edildiğini söylemektedir. Koleksiyonda mevcut kitap sayısı hakkında 200.000 ile 2 milyon arasında değişen rakamlar veren kaynaklardaki bilgileri karşılaştıran Hasan İbrâhim Hasan, Fâtımîler hakkındaki doktora tezinde bu sayının 600.000 civarında olması gerektiği sonucuna varır. Kitaplar duvarları kaplayan raflara konularına göre ay-

ılarak yerleştirilmişti. Bu kütüphanede çeşitli eserlerin çok sayıda nüshası bulunmaktaydı. Bir gün Halife Aziz - Billâh'ın hazretünde Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ʿAyn*'i söz konusu edilince halife, kütüphanecisine bu eseri getirmesini söylemiş, o da biri müellif nüshası olmak üzere otuz nüshasını getirmişti. Taberî'nin *Târîhu'r-rusul ve mülûk*'ünün bir nüshası halifeye hediye edildiğinde saraydaki koleksiyonda bu eserin biri müellif hattı olmak üzere yirmi nüshasının daha bulunduğu görülmüştü. Diğer bir vesileyle de İbn Düreyd'in *el-Cemhere*'sinin 100 kadar nüshasının yer aldığı öğrenilmektedir. Kütüphanede kütüphanecilerin dışında iki müstensih ve iki ferrâş görevlendirilmişti. Saray kütüphanesi çeşitli tarihlerde büyük kayıplara uğramış ve Selâhaddin-i Eyyûbî'nin 567 (1171-72) yılında Kahire'ye Eyyûbî'nin 567 (1171-72) yılında Kahire'ye fethinden sonra varlığı sona ermiştir.

Halife Hâkim-Biemrillâh'ın 395'te (1005) Kahire'de dârülhikme modelinde kurduğu dârülilim, ilk başta Sünnî bir araştırma kurumu niteliğinde idiyse de daha sonra İsmâilî propagandaların yönlendirildiği bir merkez haline gelmiştir. Hâkim-Biemrillâh büyük bir özenle inşa ettirip döşettiği dârülilimde zengin bir kütüphane kurmuştu. Kaynaklar, kuruluşunda bu kütüphanede mevcut eserlerin genellikle Sünnî görüşü aksettiren kitaplar olduğunu belirtir. Burada mevcut kitapların büyük bir kısmı saray kütüphanesindeki zengin koleksiyondan sağlanmıştı. Her sınıftan insana açık olan kütüphaneye, başlangıçta Halife Hâkim-Biemrillâh'ın özel bütçesinden sağlanan gelirle desteklenmekteydi. 400 (1010) yılında Hâkim bütün hayratı için bir vakıf kurduğunda buraya da vakfın gelirinden 257 dinar ayırmıştı. Bu paranın sarf yerlerinin zikredildiği vakfiyede kâğıt için 90, hâfız-ı kütübün maaşı için 48, kitapların tamiri için 12, hademe için 15, kâğıt, kalem ve mürekkebi müstensihlere ve okuyuculara tevzi edecek memur için 12 dinar tahsis edilmişti. Kütüphanede okuma salonunun yanında toplantı ve dersler için ayrı bölümler vardı. Burada yapılan ilmi toplantılara zaman zaman halife de katılırdı. Tarihçi Müsebbihî'nin naklinden, Dârülilim Kütüphanesi'nin halka açık olduğu gibi okuyuculara istinsah için gerekli olan kâğıt, kalem, mürekkep ve hokkaların ücretsiz sağlandığı anlaşılmaktadır. Dârülilim, Vezir Efdal b. Bedr el-Cemâlf tarafından 513 (1119) yılında kapatılmışsa da 517'de (1123) Vezir Me'mûn el-Ba-

tâihî'nin gayretleriyle başka bir binada tekrar açılmıştır. Fâtımîler'in saltanatına Eyyûbîler tarafından son verinceye kadar dârülilim hem bir kütüphane hem bir propaganda merkezi olarak faaliyetini sürdürmüştür. Ancak Makrizî'nin bir rivayetinden öğrenildiğine göre Hâkim-Biemrillâh, dârülilimdeki kitapların büyük bir bölümünü başta Ezher olmak üzere üç camiye göndermiştir. Muhtemelen bu kitaplar dârülilimin Sünnî bir karaktere sahip olduğu dönemde ihtiva ettiği eserlerdi. Hâkim-Biemrillâh 402 (1011-12) yılında Kahire'de inşa ettirdiği camide de bir kütüphane tesis etmiş ve Fustat'taki Amr b. Âs Camii'ne çok sayıda mushaf ve kitap başlatmıştır. Ayrıca Kudüs'te mevcut kiliselerden birinde bir dârülilim kurduğuna dair rivayetler vardır. Fâtımîler devrinde tesis edilen kütüphaneler arasında Medrese-i Fahriyye Kütüphanesi'ni, Vezir Efdal b. Bedr el-Cemâlf ve İbn Fâtik'in kurdukları kütüphaneleri, ayrıca Fustat'daki Dârülilim Kütüphanesi'ni de zikretmek gerekir.

Eyyûbî Hükümdarı Selâhaddin, 567 (1171-72) yılında Kahire'yi ele geçirip Fâtımî saltanatına son verdiğinde İsmâilî propagandasının merkezi haline gelmiş olan bazı kütüphaneleri dağıttı. Daha önce Halife Müstansır-Billâh el-Fâtımî devrinde de dârülilimle birlikte büyük kayıplara uğramış bulunan saray kütüphanesinin Fâtımî saltanatı süresince devam eden hayatı da bu arada son buldu. İbn Kesîr'in nakline göre Selâhaddin-i Eyyûbî, bu zengin kütüphaneden 100.000 veya 120.000 cilt kitabı veziri Kâdî el-Fâzıl'a verdi. Ebû Şâme el-Makdisî'nin naklettiğine göre ise Kâdî el-Fâzıl bu kitapları satın almış, geri kalanlar günlerce süren müzayedelerde satılmıştır.

Eyyûbîler. Yemen'den Diyarbekir'e kadar geniş bir bölgede hüküm süren Eyyûbîler devrinde medreseler bir eğitim kurumu olarak küçük şehirlere kadar yayılmıştı. Ortaçağ İslâm âlemindeki öğretim sistemi dikkate alınrsa bu medreselerin hemen hepsinde bir kütüphane olduğu söylenebilir. Ancak kaynaklar, yalnız büyük koleksiyonlardan oluşan kütüphaneler hakkında bilgi verdiği için bu konuda sadece belli sayıda medrese kütüphaneleri bilinmektedir.

Eyyûbîler döneminde kurulan en zengin kütüphane Kâdî el-Fâzıl tarafından 580 (1184) yılında Kahire'deki medresesinde tesis edilmiştir. Selâhaddin-i Eyyûbî'nin veziri Kâdî el-Fâzıl, Ortaçağ'da İslâm âleminde mevcut kitap meraklıları-

nın arasında ilk sırayı almaktaydı. Safedî, onun özel kütüphanesinde 200.000 civarında kitap bulunduğunu nakletmektedir. Kitaplarının 100.000 veya 120.000 kadarını Fâtımîler'in saray ve dârülilim kütüphanelerinden sağlamıştı. Selâhaddin-i Eyyûbî Âmid'i aldığı anda bu şehirdeki büyük kütüphaneden de Kâdî el-Fâzıl'ın yetmiş yük kitap götürdüğü rivayet edilir. Ayrıca birçok müstensihin istinsah ettiği eserlerle zenginleşen Kâdî el-Fâzıl'ın kütüphanesindeki kitapların sayısını 1 milyona kadar çıkaran müellifler vardır. Kâdî el-Fâzıl, 580 (1184) yılında Kahire'de kendi adıyla anılan medresesini kurduğu zaman özel koleksiyonundan ayırdığı 100.000 kitabı burada teşkil ettiği kütüphaneye koydu. Bazı araştırmacılar bu rakamın abartılı olduğunu ileri sürer. Makrizî'nin yaşadığı döneme ulaşmayan kütüphanenin çeşitli ihmaller yanında 694'te (1295) Mısır'da baş gösteren kıtlık sırasında talebelerin bazı kitapları satması neticesinde büyük kayba uğradığı ve daha sonra ödünç alınan kitapların iade edilmemesi yüzünden zamanla yok olup gittiğine dair rivayetler vardır. Eyyûbîler devrinde Muhammed b. Âdil'in Kahire'de 621 (1224) yılında kurduğu dârülhadiste de bir kütüphane bulunmaktaydı.

Eyyûbîler zamanında Şam'daki medrese sayısında büyük bir artış oldu. Zengîler devrinde yapılan medreseler yenileri eklendiği gibi daha önce inşasına başlanan medreseler de tamamlandı. Bunların çoğunda, ayrıca camilerde ve türbelerde kütüphaneler kuruldu. Özellikle Emeviyye Camii'nde birçok kitap birikmişti. Eyyûbîler döneminde de yeni ilâveler oldu. Devrin büyük âlimlerinden Tâceddin Ebû'l-Yümn el-Kindî, topladığı değerli kitapları Maksûretü İbn Sinân'a konulmak üzere vakfetmişti. Bu vakfın fihristini gören Ebû Şâme koleksiyonda yer alan 771 cilt kitabın Kur'an, hadis, fıkıh, lugat, şiir, nahiv, sarf ve "ulûm-i evâil"e dair eserler olduğunu, ancak bunların bir bölümünün kaybolduğunu nakleder.

Şerefeddin İbn Urve, kitaplarını Emeviyye Camii'nin doğu kısmında Meşhedü Urve diye anılan bölüme konulmak üzere vakfetmişti; hadis öğretilen bu bölümde kitaplar iki dolaba yerleştirilmişti. Emeviyye Camii'nin içindeki bazı koleksiyonlar, el-Melikü'l-Muazzam İsâ b. el-Melikü'l-Âdil devrinde Şam Kadısı Cemâleddin Yunus b. Bedrân'ın teklifi üzerine bir araya toplanmış, Meşhedü Urve'nin doğusuna ve batısına konulan kitap dolaplarına yerleştirilmişti. Şam'ı daha sonraki bir ta-

rihte ziyaret eden İbn Fazlullah el-Ömerî burada kitaplarla dolu birçok dolap gördüğünü söyler.

Emeviyye Camii kompleksi içinde yer alan ve Nüreddin Mahmud Zengî tarafından yaptırılıp Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından ihya edilen Kellâse Medresesi'nde İbn Kâdî el-Fâzıl Ahmed b. Abdürrahîm, daha önce babası Kâdî el-Fâzıl'ın kurduğu kütüphanenin yanında yeni bir kütüphane tesis etmiş, Takıyyüddin Abdurrahman el-Yeldânî kitaplarını bu kütüphaneye bağışlamıştır. Türbetü'l-Eşrefiyye'nin inşasından sonra bu kütüphane Câmî-i Emevî'deki büyük kütüphaneye katılmıştır.

Emeviyye Camii'nin kuzey köşesinde el-Melikü'l-Eşref Mûsâ b. Muhammed b. Eyyûb tarafından yaptırılan Türbetü'l-Eşrefiyye'de de bir kütüphane mevcuttu. İbn Hallikân bu kütüphaneden Hizânetü'l-Eşrefiyye diye söz eder. Kütüphanenin XIII. yüzyılda düzenlenen bir fihristi, sonundan birkaç yaprağı eksik olarak günümüze kadar gelmiştir. Zamanımıza ulaşan en eski kütüphane fihristlerinden biri olan bu fihristten anlaşıldığına göre kütüphanede bugün mevcut olduğu bilinmeyen epeyce değerli eserin nüshası bulunmaktaydı. Eyyûbiler devrinde Şam'da inşa edilen en eski medreselerden Âdiliyye Medresesi'nin yapımına Nüreddin Mahmud Zengî tarafından başlanmış, el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin ve onun ölümünden sonra da oğlu el-Melikü'l-Muazzam tarafından tamamlanmıştır. Kutbüddin en-Nisâbü'rî'nin talebelere vakfettiği kitaplar medresenin eyvan bölümüne konularak bir kütüphane oluşturulmuştur.

Kâfûr b. Abdullah el-Hüsâmî Şibhüddin'nin Tura nehri üzerinde, Zekiyyüddin b. Revâha'nın Emeviyye Camii'nin doğusunda Bâbülfêrâdis'te, Necmeddin Bedraî'nin yine Bâbülfêrâdis'te, Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed b. Kudâme el-Hanbelî'nin Sâlihiyye'de, Takıyyüddin b. Şehinşah'ın Emeviyye Camii'nin kuzeyinde kurdukları medreselerde, el-Melikü'l-Eşref'in veziri Mecdüddin el-Behnesî'nin türbesinde, Eşrefiyye ve Ziyâiyye dârühadislerinde de birer kütüphane vardı. Eyyûbî hükümdarlarından el-Melikü'l-Eşref Mûsâ, Şam'da 634 (1237) yılında yaptırdığı medresesinde değerli kitaplardan oluşan bir kütüphane kurmuştu. Vakfiyesinde, aylık 18 dirhem ücret alan hâfız-ı kütübün ve kütüphane nâzırının yapacakları işler ayrıntılı biçimde belirtilmiştir. Bu kütüphaneye devrin âlimlerinden birçok kitaplarını vakfetmişti. Moğol istilâsında tahrip edilen medrese bir süre sonra

ihya edilmiş ve yapılan bağışlarla burada tekrar bir kütüphane kurulmuştur.

Devrin muhaddislerinden Ziyâeddin el-Makdisî, Câmî-i Muzafferî'nin doğusunda ve Kâsiyûn dağının eteklerinde kurduğu, kendi adıyla anılan dârülhadisinde önemli bir kısmını bizzat istinsah ettiği eserlerden oluşan bir de kütüphane tesis etmiştir. Daha sonra yapılan çeşitli vakıflarla büyük ölçüde zenginleşen kütüphanede birçok eski tarihli yazma ile Tevrat ve İncil nüshaları da vardı. Özellikle hadis konusunda ihtiva ettiği eserler bakımından önemli olan bu kütüphane Moğol istilâsında büyük kayıplara uğramış, bilinmeyen bir tarihte Ömeriyye Medresesi'ne nakledilmiş, XIX. yüzyılın sonlarında Zâhiriyye Kütüphanesi'ne katılmıştır. Eyyûbiler devrinde Şam'da bir de hastahane kütüphanesi kurulmuştur. Şeyhülettibbâ Mûhezzebüddin ed-Dahvâr, 621 (1224) yılında Emeviyye Camii'nin güneyindeki evini kütüphanesiyle birlikte vakfederek bir tıp medresesi haline getirmiştir. Bu kütüphanede çoğu tıpla ilgili olmak üzere 500 civarında eser vardı.

Şam'ın en büyük ribâtlarından Sümeyyâtiye Hankahı'nda eskiden beri mevcut olan kütüphane Eyyûbiler devrinde yeni kitap bağışlarıyla daha da zenginleşmiştir. Bu dönemde mevcut koleksiyona katılan kitapların çoğu Halep Camii Kütüphanesi'nden gelmişti. Selâhaddîn-i Eyyûbî, Halep'i aldığıında Ebû Saîd Muhammed b. Abdullah Bündehtî'ye Halep Camii Kütüphanesi'nden istediği kitapları almasını söylemiş, o da buradan ve daha önce Fâtımî sarayından aldığı kitapları Sümeyyâtiye Hankahı'na vakfetmiştir.

Halep'te Eyyûbiler devrinde Zâhiriyye ve Şerefiyye medreselerinde de birer kütüphane bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin oğullarından biri tarafından Zâhiriyye Medresesi'nde, diğeri Şerefeddin Abdurrahman el-Acemî tarafından kendi adıyla anılan medresesinde kurulmuştur. Ali b. Yûsuf b. Eyyûb, Mekke'de 594 (1198) yılında yaptırdığı Rebî' Ribâtı'nda bir de kütüphane tesis etmiştir. Daha sonraki tarihlerde bu ribâta bazı kitap bağışlarının yapıldığı görülmektedir. Kudüs'ün fethi üzerine Selâhaddîn-i Eyyûbî ile diğeri Eyyûbî hükümdarlarının buradaki mescidde ve Nasriyye, Nehaviyye gibi medreselerde kütüphaneler kurduklarına dair kaynaklarda rivayetler mevcuttur.

Ammâroğulları (Benî Ammâr). Kaynaklar, Trablusşam ve civarında hüküm süren (1070-1109) Ammâroğulları'ndan

Trablusşam'da kurdukları dârülilim dolayısıyla övgüyle söz eder. Zehebî'nin nakline göre dârülilimin tesisinden önce de bu şehirde bazı kütüphaneler bulunmaktaydı. Ancak bunlardan hiçbirisi dârülilim kadar şöhret kazanmamıştı. IV. (X.) yüzyılın sonlarında şehri ziyaret eden Ebû'l-Alâ el-Maarri'nin buradaki kütüphanelerden yararlandığı bilinmektedir. Şehrin Fâtımî valisinin ölümü üzerine bağımsızlığını ilân eden Kadı Ebû Tâlib Hasan b. Ammâr, devletine merkez yaptığı Trablusşam'da mensup olduğu Şîî mezhebinin akidesini yaymak ve propagandacı yetiştirmek için zengin bir kütüphaneye sahip bir dârülilim kurdu. Başta Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ammâr olmak üzere diğeri Ammârî emirleri bu kütüphaneyi çok zengin bir hale getirdiler. Dârülilim İslâm dünyasında o kadar şöhret kazandı ki Trablus bir dönem Medînetüddârülilim diye anıldı.

Kaynaklarda bu kütüphanedeki kitap sayısı hakkında 100.000 ve 3 milyon gibi oldukça farklı rakamlar mevcuttur. Yûsuf el-İş, 3 milyon rakamının râvisi olan İbn Ebû Tayy'ın Şîî olması dolayısıyla bu konuda mübalağa etmiş olabileceğini belirtir ve Nüveyrî'nin naklettiği 100.000 rakamını daha mâkul bulduğunu söyler. Bazı kaynaklar kütüphanedeki mushaf sayısını 50.000, tefsir sayısını da 20.000 olarak verir. Yine kaynakların naklinden, buradaki eserlerin Hâkim - Biemrillâh'ın saray kütüphanesindeki gibi konularına göre farklı odalarda muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Tarihçi Nâsîrüddin İbnü'l-Furât, Yahyâ b. Ebû Tay'dan naklen bu kütüphaneden bahsederken şöyle der: "Trablusşam'daki dârülilimin benzeri dünyanın hiçbir yerinde görülmemiştir. Bu kütüphane dünyanın harikalarından biriydi. Burada görevli 180 müstensihten otuzu gece gündüz devamlı çalışırdı. Benî Ammâr'ın İslâm dünyasının her yerinde mevcut adamları satın aldıkları kitaplarla Dârülilim Kütüphanesi'ni zenginleştirmişlerdi. Dünyanın her yerinden buraya talebeler ve hocalar gelirdi. Benî Ammâr zamanında ilmin bütün şubeleri, özellikle de İmâmî doktrini gelişmişti. Benî Ammâr bu doktrine mensuptu." Kütüphanede Arapça eserlerin yanında Latince, Grekçe, Farsça ve Sanskritçe eserler de vardı. Ancak bu kütüphane uzun ömürlü olmamış, Trablusşam'ın 1109'da Haçlılar tarafından işgalinde dârülilim önce yağmalanmış, ardından yakılmıştır. Olga Pinto, dârülilimin yakılışının müslüman kaynaklarında canlı bir şekilde tasvir edilip

hıristiyan tarihçilerinin bu konudan hiç bahsetmemesinden hareketle Lam-mens'in, müslüman tarihçilerin böyle davranarak İskenderiye Kütüphanesi'nin yakılmasına benzer bir hadiseyi Haçlılar'a mal etme gayretinde olabileceğini ile-ri sürdürdüğünü nakleder. Pinto bu iddiaya mukabil, İslâm kültürünü çok az tanıyan ve ondan nefret eden Haçlılar'ın her zaman ve her yerde kütüphane tahrip ettikleri için hıristiyan tarihçilerin dikkatini çekmemiş olabileceğini söyler.

Zengîler. Musul, Halep ve Şam bölgesinde hüküm süren Zengîler en parlak dönemlerini Nüreddin Mahmud Zengî devrinde yaşamışlardır. Babasının ölümünden sonra Zengî Devleti'nin Şam ve Halep koluna hükmeden Nüreddin Zengî'den İbnü'l-Esir, Hulefâ-yi Râşidin ve Ömer b. Abdülâzîz'den sonra gelen en âdil ve sâlih hükümdar diye bahsetmektedir. Nüreddin Zengî seferlerden elde ettiği ganimetleri ve servetini devletin imarına harcamış; Şam, Humus, Hama, Halep ve Ba'lebek'te camiler, medreseler, hastahaneler, kervansaraylar yaptırmıştır. Devrinde kurulan kırk iki medreseden hemen hemen yarısı Nüreddin Zengî'ye aittir. Kütüphaneleri İslâm dünyasında bu asırda tesis edilen medreselerin tamamlayıcı birer bölümü haline geldiği de bilinmektedir. Bu bakımdan gerek Nüreddin'in gerekse diğer şahısların kurdukları medreselerde bir miktar kitap bulunduğu şüphesizdir. Ancak kaynaklarda bunların sadece birkaçı zikredilmektedir.

Nüreddin Zengî Halep'i aldığı zaman bu şehirde sadece bir medrese bulunmaktaydı. Nüreddin bu şehirde Hanefîler için bir, Şâfiîler için üç medrese kurdu. Kaynaklar, Hanefî medresesinde Nüreddin'in bir de kütüphane tesis ettiğini nakletmektedir. Zehebî hükümdarın buraya birçok değerli kitap vakfettiğini belirtir. Tarihçi İbn Asâkir'in öğrencilerinden Muhammed b. Ali b. Yâsir el-Ceyânî el-Endülüsi'nin bir süre burada hâfız-ı kütüb olarak çalıştığı bilinmektedir. Ebû Bekir er-Râinî, Muhammed b. Şârih, Ebû Bekir b. Ahmed ez-Zâhir ve Ahmed b. Mahmûd b. İbrâhim İbnü'l-Cevherî gibi âlimler kitaplarını bu kütüphaneye vakfetmişlerdir. İzzeddin İbn Şeddâd (ö. 684/1285) devrinde kütüphane mevcut olmadığına göre Zehebî'nin bu şehirde yakıldığından bahsettiği 10.000 ciltlik kütüphanenin burası olması muhtemeldir.

549 (1154) yılında Nüreddin Zengî Şam'ı aldığı anda burada on bir medrese bulunmaktaydı. Bunlara altısı Nüreddin

tarafından olmak üzere on bir yeni medrese eklendi. Onun Şam'da İbn Asâkir için kurduğu dârülhadis bu nevi medreselerin ilk örneği olarak kabul edilir. Bazı yazma eserlerin üzerindeki vakıf kayıtlarından medresede Nüreddin Zengî'nin bir kütüphane tesis ettiği anlaşılmaktadır. Kaynakların bildirdiğine göre bu kütüphaneye ulemâdan Ahmed b. Muhammed el-Cevherî, Şemseddin Abdullah b. Ahmed b. Hulvâniyye kitaplarını vakfetmişlerdir. Nüreddin Zengî'nin Şam'da 563'te (1168) kurduğu Medresetü'n-Nüriyyeti'l-kübrâ'da da bir kütüphane mevcuttu. Nuaymî, buraya birçok kitap vakfettiğini söylediği Nüreddin'in kabri de bu medresede bulunmaktadır.

Nüreddin Zengî'nin yaptırdığı üç hastahanedan Şam'dakinde bir kütüphane vardı. Kitâbesinden anlaşıldığına göre Bîmâristân-ı Nürî ve Mâristân-ı Nürî diye adlandırılan hastahane 549 (1154) yılında tamamlanmıştır. Kütüphane hastahenenin eyvan bölümündeki iki bölmede bulunmaktaydı. Kaynaklarda, burada Ebû'l-Mecd b. Ebû'l-Hakem'in Nüreddin'in hastahaneye vakfettiği tıbbî kitapları okuttuğu bildirilmektedir. Nüreddin Zengî'nin Ba'lebek'te yaptırdığı Medresetü'n-Nüriyye'de de bir kütüphane mevcuttu. Zengî Devleti'nin Musul ve Halep'te hüküm süren koluna bir süre hükmeden Nüreddin Arslanşah Zengî, Musul'da Şâfiîler için inşa ettirdiği medresede bir de kütüphane kurmuştu. Zengî Devleti'ni Nâsirüddin Mahmûd'dan sonra ele geçiren ve Musul'da bir süre hükümlen olan Vezir Bedreddin Lü'lü' sarayında zengin bir kütüphane vücuda getirmişti. Tarihçi İbnü'l-Esir onun hakkında bir kitap yazdığı gibi zaman zaman sarayına giderek kendisine eski tarih kitapları okurdu.

Resûlîler ve Zeydîler. Yemen bölgesi tarih boyunca birkaç müslüman hânedanın hâkimiyeti altına girmiş ve bu hânedanlardan özellikle Resûlîler ile Zeydîler döneminde bölgenin kültür hayatında büyük canlanma görülmüştür. Küçük kasabalara kadar yayılan camiler ve medreselerde kütüphanelere de yer verilmiştir. Bunların İslâm dünyasının uğradığı istilâ hareketlerinden etkilenmemesi ve Yemen bölgesinde yetişen âlimlerin eserlerini ihtiva etmesi önemli bir husustur. Bu sayede asırlarca karanlıkta kalmış birçok değerli eser günümüzde Yemen kütüphanelerinde ortaya çıkmaktadır. Mu'tezilî ve İsmâilî mezhebiyle ilgili dikkate değer eserler bu kütüphaneler sayesinde günümüze ulaşabilmiştir.

Çeşitli kaynaklardan öğrenildiğine göre Câmi-i San'a, Câmi-i Zebîd, Mescid-i Eşâir (Zebîd), Câmi-i Muzaffer (Taiz), Câmi-i İmâm Hâdî (Sa'da), Câmi-i İbb, Câmi-i Ravza, Kubbet-i Talha (San'a), Kubbetü'l-Mehdî (San'a) ve Câmiu'z-Zâfir'de (Zebid) kütüphaneler mevcuttu. Özellikle Taiz ve Zebîd bölgelerinde toplanan medreselerde önemli kütüphaneler bulunmaktaydı. Resûlî sultanlarından el-Melikü'l-Müeyyed Dâvûd İbnü'l-Melikü'l-Muzaffer'in 672 (1273-74) yılında Taiz'de kurduğu medresede zengin bir koleksiyondan oluşan bir de kütüphane vardı. Kaynaklar burada mevcut kitap sayısını 100.000 olarak verir. Kütüphanede görevli ondan fazla müstensihin istinsah ettiği eserler de koleksiyona katılırdı. Dâvûd b. Muzaffer'in kitaba olan düşkünlüğünü bilenler ona hediye olarak çeşitli eserleri takdim ederlerdi. Yâkût'un hattıyla *Kitâbü'l-Eğânî*'nin bir nüshası kendisine hediye edildiğinde câize olarak bir rivayete göre 200, diğer bir rivayete göre 1000 Mısır dinarı vermişti. Resûlî sultanlarından el-Melikü'l-Eşref İsmâil b. Abbas'ın 800 (1398) yılında Taiz'de, el-Melikü'z-Zâhir Yahyâ b. İsmâil'in yine aynı şehirde yaptırdıkları Eşrefiyye ve Zâhiriyye medreselerinde kütüphaneler vardı. Zimâr'da 947'de (1540) İmam Şerefeddin'in veya oğullarından Emîr Şemseddin'in inşa ettirdiği medresede (Medresetü's-Semsiyye) ulemâdan bir zatın kurduğu zengin kütüphane, kitapları ödünç alıp getirmeyen kişilerin davranışları ve bölgeyi ele geçiren Ebû Fâriğ'in yağmalaması sonucunda yok olup gitmiştir. Taiz'de tesis edilen Medresetü'r-Reşidiyye, Medresetü'l-Cevher, Medresetü'l-Abbâsiyye, Medresetü's-Selâme ve Zebîd'de kurulan Medresetü'l-Ömeriyye, Medresetü İbni'l-Cellâd, Medresetü Mehâlibiyye, Medresetü Müzcâde ve Medresetü Rıdvâniyye'de kütüphaneler mevcuttu. Cened'deki Mikâil, İbb'deki Esediyye ve Nüzzâriyye, Habâlî'deki Benî Hadar ve Zî-Ya'mî'deki İbn Battal medreselerinde de kütüphaneler bulunduğu tarihî kaynaklardaki çeşitli rivayetlerden anlaşılmaktadır.

Selçuklular. X. yüzyılın sonlarına doğru müslüman olup İslâm dünyasına giren Selçuklular bir süre Mâverâünnehir'de çatışan kuvvetlerin hizmetinde asker oldular. Bu alanda gösterdikleri başarılarından sonra Bağdat'a girerek Abbâsî halifelerini Şîî Büveyhîler'in vesayetinden kurtardılar ve askerliğin yanında kültür sahasında da varlıklarını ortaya koymaya başladılar. Kaynaklarda Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-

mülk el-Kündürî'nin, Selçuklu ordusu Bağdat'a girdiğinde yağmalanan Büveyhî Veziri Sâbûr b. Erdeşîr'in kütüphanesinden binlerce kitap aldığı ve bir kütüphane tesis ettiği nakledilirse de fazla bilgi verilmez.

Selçuklular, Şîî düşünceye karşı Sünnî düşüncenin hâkimiyetini sağlamaya çalıştılar. Büveyhîler ve Fâtımîler döneminde Şîî propaganda merkezi haline gelmiş olan dârülilimlerin karşısına Sünnî fikirleri ve inançları öğretecek medrese modelini oluşturdular. İslâm dünyasında Selçuklular'a gelinceye kadar medrese fonksiyonunu gören bazı kurumlar mevcut idiyse de ilk teşkilâtli ve düzenli medreseler Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından tesis edilmiştir. Nizâmülmülk Selçuklu Devleti'nin Nişâbur, Belh, Musul, Herat, Merv, Basra, İsfahan ve Toharistan gibi şehirlerinde birçok medrese kurdu. Bunların en ünlüsü Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'dir. Halife sarayının yakınlığında 457'de (1065) yapımına başlanan ve 459'da (1067) tamamlanan medresenin bir bölümünde dârülkütüb diye adlandırılan bir kütüphane kurulmuştu. Vakfiyesinden anlaşıldığına göre bu kütüphanede bir hâfız-ı kütüble ona yardımcı olan bir müşrif görevlendirilmişti. Kaynaklarda koleksiyonunun zenginliğinden ve çok değerli kitaplar bulunduğundan bahsedilirse de kitap sayısı hakkında bir rakam verilmez. Çeşitli rivayetlerden kütüphanenin sonraki devirlerde yapılan bağışlarla daha da zenginleştiği anlaşılmaktadır. 510 (1116) yılında medresenin yakınında çıkan bir yangın dolayısıyla kütüphane boşaltılmış ve daha sonra yeniden yapılan raflara kitaplar tekrar yerleştirilmiştir. İbnü'l-Esir'in naklettiğine göre 589'da (1193) Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidî-nillâh, Nizâmiye Medresesi'nde yeni bir kütüphane inşa ettirmiş ve bu kütüphaneye kendi özel koleksiyonundan seçtiği "eşi bulunmaz" binlerce kitabı taşımıştı. Nizâmiye Medresesi'nin Moğol istilâsında pek fazla zarara uğramadığı nakledilir. Ancak İbnü'l-Cevzî zamanında 6000 kitabı olan kütüphaneden günümüze herhangi bir eser ulaşmamıştır. Nizâmülmülk'ün İsfahan'da kurduğu medresede de kıymetli eserlerden oluşan kütüphane 542 (1147) yılında çıkan bir isyanda yakılmıştır.

Selçuklular devrinde Nişâbur, Merv, İsfahan, Hemedan, Herat, Sava, Rey, Belh, Basra, Musul ve Buhara gibi şehirlerde kurulan medreselerin çoğunda kütüphane mevcuttu. Yâkût el-Hamevî kendi zamanında sadece Merv'de on kütüphane

bulduğunu nakleder. Bunların çoğu Selçuklular döneminde kurulmuştu. Sultan Sencer'in şarabdarı Azîzüddin Ebû Bekir ez-Zencânî'nin tesis ettiği Azîziyye Kütüphanesi'nde 12.000 cilt kitap vardı. Aynı şehirde yer alan ve Hizânetü'l-Kemâliyye diye adlandırılan kütüphanenin kimin tarafından kurulduğu bilinmemektedir. Nizâmülmülk'ün bu şehirde tesis ettiği Nizâmiye Medresesi'nde de bir kütüphane mevcuttu. Şerefülmülk Muhammed b. Mansûr el-Müstevfî Merv'de kurduğu medresesine kitaplar vakfetmişti. Sultân Sencer'in kaynaklarda zikredilen kütüphanesi de muhtemelen bu şehirde bulunmaktaydı. Ebû Ali Hasan b. Ali el-Kattân'ın Merv'de tesis ettiği kütüphane 536 (1142) yılında Hârizm Hükümdarı Atsız'ın askerleri tarafından yağmalanmıştı. Muînüddin Ebû Bekir es-Sem'ânî ile Şihâbeddin es-Sem'ânî'nin de Merv'de birer kütüphane kurdukları bilinmektedir. Ayrıca kaynaklarda bu şehirde Mecdülmülk, Hatuniyye, Zamîriyye adlı kütüphaneler bulunduğu dair rivayetler yer alır. Belh'te de Ebû Saîd Halîl b. Ahmed b. İsmâil'in tesis ettiği medresede bir kütüphane vardı. Yâkût el-Hamevî Sava şehrinde bahsederken bu şehrin 617 (1220) yılına kadar mâmur olduğunu ve daha sonra "Tatar kâfirleri" tarafından tahrip edildiğini, bu arada "dünyada misli görülmemiş" bir kütüphanenin de yağmalanarak yok edildiğini söyler.

Serahs şehrinde Horasan Kâdıkkudâtı Muhammed b. Mansûr es-Serahsî bir hankah yaptırmış ve burada bir kütüphane kurmuştu. Senâî onun için yazdığı bir kasidede kütüphaneyi de över. Ayrıca Beyhakî bu şehirde zengin bir kütüphane bulunduğu söz ederse de kütüphanenin kurucusu hakkında bilgi vermez. İsfahan ve Nişâbur camilerindeki kütüphanelerin varlığından Yâkût'un ve Safiyüddin el-Kâtib el-İsfahânî'nin rivayetleri dolayısıyla haberdar olunmaktadır. Kirman Selçuklu meliklerinden Mugisüddin Muhammed Kirman'da bir kütüphane yaptırıp 5000 kitap vakfetmişti.

Anadolu Selçukluları devrinde kurulan medreselerin birçoğunda kütüphane mevcuttu. Çeşitli vakıf kayıtlarından Selçuklu sultanlarının ve ümerâsının özel kütüphaneleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde bir ilim ve irfan merkezi haline gelen Konya'da ilk Selçuklu kütüphanesini Şemseddin Altun-aba tesis etmiştir. II. Kılıcarslan'ın oğlu Rükneddin Süleyman Şah zamanında 598 (1202) yılında yazılan vakfiyeye göre Altun-aba Medre-

sesi'nde (ilk mütevellisinin İplikçiçoğulları'ndan olması dolayısıyla İplikçiçoğulu Medresesi diye de anılır) bir kütüphane kuran Şemseddin Altun-aba, vakıf müteveli ve nâzırının her yıl kütüphaneye için ayrılan vakıf gelirinden 100 dirhemle gerekli kitapları satın almasını ve mevcut koleksiyonu zenginleştirmesini şart koşturmuştu. Ayrıca vakfiyede rehin karşılığında medrese dışına ödünç kitap verilmesiyle ilgili bir kayıt vardı.

Sadreddin Konevî'nin Konya'da Şeyh Sadreddin mahallesindeki hankahında bir kütüphane mevcuttu. İmaretin 673 (1274) tarihini taşıyan Arapça kitâbesinde burada kurulan dârülkütüb ve vakfedilen kitaplarla ilgili şartların vakfiyede açıklandığı belirtilmiştir. Caminin batısında yer alan kütüphanede Sadreddin Konevî'nin şahsî kitapları yanında kendisinin ve üvey babası Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin el yazısıyla bazı eserleri vardı. Vakfiyesi bulunamadığından kuruluş sırasında koleksiyonda mevcut eserler tam olarak bilinmemektedir. Ancak Konya vakıf ve nüfus defterinde Sadreddin Konevî Kütüphanesi'ndeki kitapları gösteren 888 (1483) tarihli bir sayım kaydında 170 kitabın isminin verildiği bir liste yer alır. Bu listenin yardımıyla kütüphanenin muhtevası hakkında bilgi edinilmektedir. Sirâceddin el-Urnevî evlâdından Bedreddin Mahmûd'un zevcesi Kutlu Melek Hatun'un kurduğu dârülhuffâzda ve emîri hac oğlu Müstevfî Ebû's-Senâ Mahmûd'un Nizâmiye Hankahı'nda birer kütüphane tesis ettikleri vakıf kayıtlarından öğrenilmektedir. Selçuklu vezirlerinden Sâhib Ata'nın Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde kurduğu medreselerde birer kütüphanenin mevcut olduğu Süheyl Ünver'in bazı yazma eserlerdeki vakıf kayıtlarını incelemesiyle ortaya çıkmıştır.

Hârizmşahlar ve Gurlular. Hârizm bölgesinde Hârizmşah Devleti'nin Anuş Tegin kolunun hüküm sürdüğü dönemde (1077-1231) Merv, Merverrûz, Gürgeç gibi şehirlerde kütüphanelerin mevcut olduğu Yâkût el-Hamevî ve İbnü'l-Esir gibi müelliflerin rivayetlerinden anlaşılmaktadır. Moğol istilâsından önce Merv'de üç yıl kalan ve yazacağı eseri için malzeme toplayan Yâkût bu şehirde kendi zamanında bazıları cami, medrese ve hankahlarda, bazıları müstakim binalarda olmak üzere on kütüphane bulunduğunu söyler. Yâkût'a göre bu kütüphanelerden genellikle rehin vermeden ödünç alınabiliyordu ve kendisi de bundan oldukça yararlanmıştı.

Hârizm hükümdarlarından Atsız Hârizmşah ile Muhammed Hârizmşah ilim erbabını eser telifine teşvik için büyük gayret sarfetmişler ve Hârizm'de birer kütüphaneye kurmuşlardır. Muhammed Hârizmşah'ın kütüphanesi 616'da (1219) Moğol istilâsı sırasında yakılıp yağmalanmıştır. İbnü'l-Esir, Gûrî Gıyâseddin'in sarayında oturan ve 1206'da vefat eden şair Fahreddin Mübârek Şah b. Hasan el-Merverrûzî'nin, içinde kitaplar ve satranç oynamaya mahsus yerler bulunan bir han yaptırdığını, burada âlimlerin kitap okuyup cahillerin satranç oynadığını nakleder. Hârizmşah Alâeddin Tekiş'in veziri Nizâmülmülk Mes'ûd b. Ali, Hârizm'de yaptırdığı medresede bir kütüphane kurmuştu. Şâfiî Camii yakınında, Nesevî'nin deyişiyle "önce ve sonra emsali görülmemiş" büyük bir kütüphaneye yaptıran Gürgeç ulemâsından Şehâbeddin Hivekî, Moğol istilâsında bu kitaplardan ancak en değerlilerini kurtarabilmiş, diğerleri yok olup gitmiştir.

Gurlular döneminde Herat şehrinde yüzlerce medrese olduğu kaynaklarda zikredilir. Bu medreselerden birçoğunda kütüphanenin bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Gur hükümdarlarından Alâeddin Cihânsûz ve Şehâbeddin Gûrî'nin birer kütüphanesi mevcuttu. Sultan Gıyâseddin Gûrî 597 (1201) yılında Mescid-i Câmi-i Herât'ı tamir ettirince burada bir kütüphane tesis etmişti.

Memlükler. İki buçuk asır süren Memlük saltanatı süresince Mısır, Suriye ve Irak'ta inşa edilen birçok cami ve medresede kütüphane kurulduğu gibi daha önce yapılmış olan bu tür müesseselere kitap koleksiyonları vakfedilmiştir. Ayrıca bazı türbe ve ribâtlarda da kütüphaneler tesis edildiği görülmektedir.

Eyyübîler devrinde Kahire'de kurulan medreselere VII. (XIII.) yüzyılın ortalarından itibaren Memlükler tarafından yenileri eklenmiştir. Hükümdarların yanı sıra devlet adamları, âlimler ve ticaret erbabı çoğu Kahire'de olmak üzere ülkenin çeşitli bölgelerinde birçok medrese yaptırmıştır. Vezir Sâhib Bahâeddin Ali b. Henâ'nın 654'te (1256) Sâhibiyye, el-Melikü'z-Zâhir Baybars I. el-Bundukdârî'nin 662'de (1264) Zâhiriyye, Mansûr Kalavun'un 683'te (1284) Mansûriyye, Emîr Seyfeddin Menkutâmâr'ın 698'de (1299) Menkutâmâriyye, el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun'un 703'te (1304) Nâsiriyye ve Emîr Alâeddin Taybars'ın 709'da (1309) Taybarsiyye, Seyfeddin Âl-i Melik el-Cevgândâr'ın 719'da (1319) Melikiyye

medresesini kurduğu ve bunların birer kütüphanesi bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Bunlardan Zâhiriyye Medresesi'ndeki kütüphaneye iki kısma ayrılmıştı ve alttaki kısma "beytül-kütübül-esfel" denilmektedir. Makrizî bu kütüphanenin kendi devrinde de mevcut olduğunu söyler. el-Melikü'z-Zâhir I. Baybars adına Şam'da 1278 yılında yaptırılan medresede de bir kütüphane bulunduğu vakfiyesindeki bir kayıttan öğrenilmektedir.

el-Melikü'l-Muzaffer II. Baybars, 703 (1304) yılında meydana gelen depremde harap olan Hakîm Camii'ni tamir ettirdiğinde burada bir de kütüphane kurmuştur. Ahmed b. Tolun'un Kahire'deki camisinde tesis ettiği kütüphane, el-Melikü'l-Mansûr Hüsâmeddin Lâçin tarafından düzenlenmiş ve zenginleştirilmiştir. Kahire'deki camilerden Câmi-i Zâhirî, Câmi-i Hatîrî ve Câmi-i Özbek Eşrefî'de de birer kütüphane bulunmaktaydı. Vakfiyesinden öğrenildiğine göre Ferec b. Berkuk'un 812'de (1409) Kal'atülcebel'de yaptırdığı Câmiü'l-ebayz'da bir kütüphane vardı. Bâbüzüveyle'de Sultan el-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî'nin 822'de (1419) tesis ettiği Câmiü'l-Müeyyedî'deki kütüphane Memlükler devrinde kurulan en zengin cami kütüphanesidir.

VIII. (XIV.) yüzyılda Kahire'de kurulan Şihâbiyye (726/1326), Sorğutmaşiyye (757/1356), Hicâziyye (761/1360), Beşîriyye (761/1360), Kazasker (762/1361), Lukalâniyye (762/1361), Seyfeddin Olcay (768/1367), Subaykiyye, Cey (768/1367), Eşref Şa'bân (777/1375), Zâhiriyye (788/1386), Eşrefiyye (825/1422), Gavriyye (909/1503) ve Mahmûdiyye medreselerinde birer kütüphane vardı. Bunların arasında en ünlüsü, Cemâleddin Mahmûd b. Ali el-Üstâdâr ez-Zâhirî'nin 797'de (1395) kurmuş olduğu Mahmûdiyye Kütüphanesi'dir. Makrizî bu kütüphaneden bahsederken, "Mısır ve Şam diyarında misli yoktur. Burada her fenden kitap mevcuttur" demektedir. Sehâvî'den öğrenildiğine göre kütüphanenin hâfız-ı kütübü Kahr Osman et-Tagî, vakıf sahibinin dışarıya kitap ödünç vermeme şartına uymayıp kütüphanedeki kitapların onda bir kadarını (400 cilt) zayı ettiğinde 826 (1423) yılında görevinden azledilmiş, kitaplar çok değerli olduğundan kütüphaneye nezaret etme işini İbn Hacer el-Askalânî üzerine almıştır. İbn Hacer kütüphane için biri alfabetik, diğer konularına göre olmak üzere iki katalog hazırlamış, kendi kitaplarını

da bu kütüphaneye bağışlamıştır. Aynı kaynaktan, Celâleddin es-Süyûtî'nin eserlerinin çoğunu Mahmûdiyye Kütüphanesi'ndeki kitaplardan yararlanarak yazdığı belirtilmektedir. Celâleddin es-Süyûtî'nin ayrıca, bu kütüphaneden ödünç kitap verilmesiyle ilgili olarak yazdığı *Bezlü'l-Mechûd fî Hizâneti Maḥmûd* adlı bir risâlesi vardır. Cemâleddin Mahmûd, el-Melikü'l-Eşref Şa'bân b. Hüseyin b. Kalavun'un Kahire'de tesis ettiği medrese ve kütüphanenin adını değiştirmiş, burada kendi adıyla anılan bir medrese ve kütüphane kurmuştur. Bu medrese bir süre sonra el-Melikü'n-Nâsir Ferec Berkuk tarafından lağvedilip yerine Nâsiriyye Medresesi yaptırılmıştır.

Memlük sultanlarından el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Kayrtbay, Mekke'de Mescid-i Harâm yanında tesis ettiği medrese ve ribâtta birer kütüphaneye kurmuştur. 884 (1479) yılında yapımı tamamlanan medresedeki kütüphaneye Sultan Kayrtbay bir hâfız-ı kütüb tayin etmiştir. Kutbüddin en-Nehrevâlî, kütüphanedeki kitapların ödünç alan kişilerce kaybedildiğini ve geriye sadece 300 kitap kaldığını söylemektedir. Sultan Kayrtbay, Kudûs'teki Eşrefiyye Medresesi'ni 887'de (1482) tamir ettirdiğinde burada zengin bir koleksiyona sahip bir kütüphane kurmuştur. Sultan Berkuk da Kahire'de 788 (1386) yılında iki saray arasında inşa ettirdiği medreseye birçok kitap vakfederek bir kütüphane tesis etmişti. Memlükler devrinde Mısır'da kurulan medreselerden Antabî ve Mâlikiyye medreselerinde de birer kütüphane bulunduğu kaynaklardaki bazı kayıtlardan öğrenilmektedir.

Ortaçağ'da İslâm devletlerinde kurulan hastahane kütüphanelerine Memlükler de bir yenisini ilâve etmiştir. el-Melikü'l-Mansûr Kalavun es-Sâlihî'nin 684'te (1285) yaptırdığı hastahanenin yer aldığı külliyyede bir kütüphane bulunmaktaydı. Buraya tayin edilen hâfız-ı kütüb aylık 40 dirhem ücret alıyordu ve kendisine beş yardımcı verilmişti. Bu kütüphaneye hekim İbnü'n-Nefîs de kitaplarını bağışlamıştı. Makrizî ve Cebertî'nin nakillerinden kütüphanedeki kitapların bir kısmının kaybolduğu, bir kısmının da çıkan bir yangında yandığı anlaşılmaktadır.

Memlükler devrinde Kahire dışındaki camilerde de kütüphaneler tesis edilmişti. Emîr İzzeddin Aydemir'in Bulak'ta 737'de (1337) yaptırdığı camisinde ve Şemseddin el-Vâsıtî'nin yine Bulak'taki camisinde birer kütüphane vardı. I. Baybars, Kahire dışındaki camisinde kurduğu kü-

tüphaneye devrin ulemâsından Yahyâ b. Abdülvehhâb b. Abdürrahîm ed-Demenhûrî kitaplarını bağışlamıştı.

Hindistan'daki Müslüman Türk Devletleri. Sâmânîler'in sınırlarında teşekkül etmeye başlayan Gazneli Devleti tam bağımsızlığını Sultan Mahmud devrinde kazandı. İslâm dünyasında Sünnî akîdenin savunucusu olarak tanınan Gazneli Mahmud, 420'de (1029) Rey'i Büveyhîler'den aldığında şehrin hâkimi Mecdüdevle'yi buradan sürdü, bazı Bâtınî ve İsmâîlîler'i katletti, birtakım Râfîzî kitaplarını yaktırdı. Bu arada Sâhib b. Abbâd'ın 100.000 ciltlik kütüphanesi büyük zarar gördü. *Târîh-i Beyhakî'*de, Sultan Mahmud Rey'e geldiğinde kendisine bu kitapların Râfîzî ve münkirlerin eserleri olduğunun söylendiği ve onun da kelâm ilmiyle ilgili bazı kitapları yaktırdığı nakledilir. Ancak kaynaklar, Mahmud'un zararsız gördüğü yüzlerce kitabı başşehir Gazne'ye götürdüğünü belirtir. Mahmud bu arada Rey'den, İsfahan'dan ve fethettiği diğer şehirlerden getirdiği kitaplarla Gazne'de yaptırdığı medresede bir kütüphane kurdu. Gazneliler döneminde Nişâbur'da Sultan Mahmud'un kardeşi Nasr b. Sebük Tegin tarafından tesis edilen Sa'diyye Medresesi'nde bir kütüphane mevcuttu. Yine bu şehirdeki Ebû Saîd, Beyhakîyye ve İsfârâynîyye medreselerinde de birer kütüphane vardı. Gazne şehrinde Sultan II. Mes'ûd'un kurduğu kütüphanenin bir süre hâfız-ı kütüblüğünü yapan şair Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, divanında yer alan çeşitli şiirlerde kütüphanenin koleksiyonunun zenginliğine ve düzenine temas eder. Gazneli Mahmud'un kütüphanesiyle şehirdeki diğer medrese ve cami kütüphaneleri 550 (1155) yılında Gazne'yi alan Gur Sultanı Alâeddin Hüseyin tarafından tahrip edilmiştir.

Hindistan'da Delhi sultanları döneminde müstakil kütüphaneler bulunduğu dair kaynaklarda herhangi bir kayıt mevcut değildir. Bu devirde bazı sultanlara, devlet adamlarına, ulemâ ve meşâyihe ait hususi kütüphanelerden söz edilmekteyse de başka bilgi verilmemektedir. Ancak Nizâmeddin Evliyâ'nın Delhi'de hankahında ve Lahor Valisi Gazi Han'ın Delhi Kalesi'nde birer kütüphaneleri olduğu, şair Emîr Hüsrev'in Celâleddin Halacî'nin saray kütüphanesinde kütüphaneci olarak çalıştığı, Firûzşah'ın Cuvala mâbedinden 1300 kitap aldığı bilinmektedir.

Ekber Şah dışındaki ilk Bâbürlü sultanları çok iyi bir öğrenim görmüşlerdi. Edebiyata ve sanata düşkün olduklarından

sarayları âlimlerin ve sanatkârların bir toplantı yeri haline gelmişti. Bâbü'r'den itibaren sarayda önemli bir kütüphane teşekkül etmeye başladı. Saray kütüphanesi dışında kendi seçtiği kitaplardan meydana gelen bir de özel kütüphanesi bulunan Bâbü'r, 933'te (1527) Delhi Kalesi'ni aldığında Gazi Han'ın buradaki kütüphanesinden bazı kitapları seçip oğulları Hümâyun ve Kâmrân Mirza'ya gönderdi. *Tüzük-i Bâbüri'*de bu kitapların çoğunun dinî eserler olduğu ve içlerinde fazla önemli sayılabilecek eser bulunmadığı zikredilir. Bâbü'r devrinde kurulan medreselerin çoğunda da birer kütüphane vardı. Bâbü'r'ün oğlu Hümâyun savaş meydanlarına bile bir miktar kitap götürcek kadar kitaba düşküdü. Boş zamanlarını kütüphane haline getirdiği Delhi'deki Şîr Şah'ın sarayında geçirirdi, ölümü de bu kütüphanenin merdivenlerinden düşmesiyle olmuştur.

Ekber Şah, kendisi okuma yazma bilmemekle birlikte sarayında âlimleri ve şairleri toplar, onlarla çeşitli meseleleri tartışmaktan zevk alırdı. Eb'ül-Fazl'ın *Âyîn-i Ekberî'*de naklettiğine göre Ekber Şah'ın kütüphanesi geniş bir alana yayılmış ve kitaplar değerlerine göre sınıflandırılmıştı. Özel olarak görevlendirilen kişiler her gün saraya gelip kitaplardan birkaçını alır ve Ekber'in huzurunda okurdu. Eb'ül-Fazl, Ekber'in huzurunda bu şekilde okunan birçok kitabın ismini vermektedir. Saraydaki kütüphanede mevcut koleksiyon çeşitli kütüphanelerden gelen kitaplarla zenginleşmişti. Ekber Şah 980'de (1572) Gucerât'ı aldığında Gucerât Sultanı Ahmed'in ve oğlu Muhammed Şah'ın burada kurdukları kütüphaneleri dağıtmış, mevcut kitaplardan önemli bir bölümünü saraydaki kütüphanesine taşıtmış, bir kısmını da Şeyh Abdülhak ed-Dihlevî, Abdülkâdir el-Bedâûnî ve Şeyh Feyzî-i Hindî'ye hediye etmiştir.

Ekber Şah'ın hanımlarından Selime Sultan âlim ve şairdi. Cihangir, *Tüzükât'*ında onun bu özelliklerinden övgüyle söz eder. Kaynaklar Selime Sultan'ın okumaya çok düşkün olduğunu ve bir kütüphane bulunduğunu bildirir. Ekber Şah devrinin ileri gelen âlimlerinden ve devlet adamlarından bazılarının da kütüphaneler kurduğu bilinmektedir. Şeyh Feyzî-i Hindî'nin kütüphanesindeki koleksiyon nâdir eserlerden müteşekkildi ve aralarında Feyzî'nin eserleri de yer almaktaydı. Öldüğünde kütüphanede bulunan 4600 kitap Ekber Şah'ın saraydaki kütüpha-

nesine nakledildi. Ekber Şah döneminde Cavnûr valisi olan Sipehsâlâr Mün'im Han'ın da bir kütüphanesi vardı. Mün'im Han kitap meraklısı olduğundan devlet büyükleri kendisine hediye olarak kitap gönderirdi. Kütüphanesindeki bazı kitapların üzerinde kendi el yazısıyla temellük kayıtları bulunmaktadı. Aynı devirde mevcut kütüphanelerin en değerlisi Bayram Han'ın oğlu, Hân-ı Hânân lakabıyla anılan Abdürrahim Han'a aitti. Ekber Şah'ın sarayında yetişen ve iyi bir öğrenim gören Abdürrahim Han dönemin sayılı şairleri ve âlimleri arasında yer almaktaydı. Gucerât'ın başşehir Ahmedâbâd'daki kütüphanesi çok değerli ve nâdir yazmalar ihtiva etmekteydi. Devrin şairlerinin müellif hatıyla yazılmış divanları ve en güzel cilt örnekleri bu kütüphanede yer almaktaydı. Kütüphane görevlileri dönemin büyük âlimleri arasından seçilmekteydi. Kitap tamiriyle görevli kişilerden başka kütüphanede nüshası nâdir eserleri kopya etmek için birçok müsten-sih görevlendirilmişti.

Cihangir'in saraydaki kütüphanesinin yanında ayrıca özel kütüphanesi vardı ve bu kütüphaneye ait kitapların bir kısmını seyahatlerinde yanında götürürdü. Gucerât'ı ziyaret ettiğinde bu kütüphaneden bazı kitapları şehrin ulemâsına hediye olarak vermiş ve her kitabın üzerine bunu belirten bir kayıt düşmüştür. Cihangir'in hanımı Nurcihan'ın ve Cihangir devrinde uzun süre Lahor ve Ahmedâbâd'da valilik yapan Şeyh Ferîd Buhârî'nin de kütüphaneleri bulunduğu bazı eserlerin üzerindeki temellük kayıtlarından öğrenilmektedir. Bâbürlüler'in saray kütüphanesi Şah Cihan ve Evrengzîb zamanında daha da zenginleşmiştir. Şah Cihan devrinde bu kütüphaneyi gören Alman seyyahı Mandelsello burada mevcut kitap sayısını 24.000 olarak vermektedir. Bâbürlüler döneminde çeşitli şehirlerde kurulan medreselerin ve zâviyelerin bazılarında da kütüphaneler mevcuttu.

Kuzey Afrika'daki Müslüman Devletler. Kaynaklarda İdrîsî Sultanı IV. Yahyâ'nın, Murâbit Sultanı Ali b. Yûsuf'un, Ağlebî Sultanı II. İbrâhim'in ve Zirî Sultanı Muiz b. Bâdis'in kütüphanelerinden söz edilirse de hakkında bilgi bulunan ilk kütüphaneye Muvahhidî Sultanı Yûsuf b. Tâşfîn'e aittir. Kitaba ve özellikle felsefe konusunda yazılmış eserlere büyük ilgi duyan Yûsuf b. Tâşfîn felsefeye dair bütün kitapların kütüphanesinde toplanmasını emretmiş ve sarayında zengin bir kütüpha-

ne meydana getirmişti. Fas'ta 462 (1070) yılında kurduğu camide de bir kütüphane tesis etmişti. Oğulları Ali b. Yûsuf ve İbrâhim b. Yûsuf, bilhassa Endülüs'ten gelen kitaplarla babalarının sarayda topladığı koleksiyonu zenginleştirmişlerdir.

Muvahhidî Hükümdarı Abdülmü'min el-Kûmî'nin hem Merakeş hem Endülüs'teki sarayında kütüphanesi vardı. Oğlu Ebû Ya'kûb Yûsuf büyük bir kitap meraklıydı ve Merrâkûşî'nin rivayetine göre sarayda II. Hakem'in Endülüs'te kurduğu kütüphane kadar zengin bir koleksiyon oluşturmuştu. Bunun oğlu Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Mansûr, sağladığı önemli eserlerle bu koleksiyonu daha da zenginleştirdiği gibi Merakeş'te yaptırdığı medreselerde kütüphaneler tesis etmişti. Ancak I. Abdülvâhid'in hal'i sırasında (621/1224) çıkan karışıklıklarda saray kütüphanesindeki kitapların çoğu yağmalanmıştır. I. Abdülvâhid'den sonra tahta çıkan Ebû Muhammed Abdullah el-Âdil'in geri kalan kitapları yeni bir düzene koydurarak teşkilâtlandığı kütüphane Merinîler'in hâkimiyeti ele geçirmesine kadar varlığını sürdürmüştür.

Bu dönemde kurulan medreselerin bir kısmında da kütüphaneler ve kitap koleksiyonları mevcuttu. Ancak kaynaklarda sadece Ebû Yûsuf el-Mansûr, Ebû'l-Hasan eş-Şârrî, Abdürrahîm b. Melcum, Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ, Muhammed b. İsâ el-Mûminânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed es-Sibâî, İbnü's-Sakkâr ve İbn Golanda'nın kurduğu kütüphanelerden söz edilir. Bunlardan medrese kütüphanesi olan ilk ikisi halka açık olduğu için Mağrib'de tesis edilen ilk umumi kütüphanelerden sayılır. İbn Fazlullah el-Ömerî *el-Mesâlik* adlı eserinde, Merakeş'te Muvahhidî Hükümdarı Ebû Yûsuf el-Mansûr'un sarayının yanındaki meydanda yaptırdığı medresede büyük bir kütüphane kurduğunu nakleder. Şârrî diye bilinen Ebû'l-Hasan el-Gâfikî de Sebte'de (Ceuta) yaptırdığı medreseye hayatı boyunca topladığı kıymetli kitaplardan oluşan zengin koleksiyonunu vakfetmişti. Lisânüddin İbnü'l-Hatîb *Mi'yârü'l-İhtiyâr* adlı eserinde bu kütüphaneden "Hizânetü kütübî'l-ulum" şeklinde bahseder. Bazı kaynaklardan öğrenildiğine göre kütüphane IX. (XV.) yüzyılın başlarında varlığını sürdürmekteydi. Muvahhidler devrinde ayrıca Karaviyyîn Camii'nde mevcut kütüphane ve kitap koleksiyonlarına yenileri katılmıştır.

Muvahhidler'den sonra Mağrib'de hâkimiyeti eline geçiren ve Fas'ta hüküm

süren Merinî hânedanına mensup hükümdarların birçoğunun sarayında kütüphaneleri mevcuttu. Bazı rivayetlerden, Sebte Emîri Ebû'l-Kâsım el-Azfi ve Sebte Kadısı Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed'in de kütüphaneleri olduğu öğrenilmektedir. Merinî Hükümdarı Ebû Yûsuf Ya'kûb, İspanyollar'a karşı kaybettiği İşbiliye'den ayrılırken yanında otuz kasa kitap getirmiş ve bunları Fas'ta Karaviyyîn Camii yakınında yaptırdığı Ya'kûbiyye Medresesi'ndeki kütüphanesine koydurmuştu.

Merinî hükümdarlarından Ebû İnân Fâris'in sarayında bir kütüphanesi olduğu gibi seyahatlerinde yanında bulundurduğu diğer bir koleksiyonu da (hizâne müte-nakkile) vardı. Ebû İnân, Karaviyyîn Camii'nin sağ tarafında bir kütüphane kurmuştur. Kapısının üzerindeki kitâbeye göre 750 Cemâziyelevvelinde (Ağustos 1349) yaptırılan kütüphaneye hükümdarın çeşitli İslâmî ilimlere dair birçok kitap vakfettiği ve burada mevcut kitapların kütüphane dışına çıkarılmasını yasakladığı anlaşılmaktadır. İbn Haldûn *Kitâbü'l-İber* adlı eserini tamamladığında bu kütüphaneye vakfetmişti. Karaviyyîn Camii'nde Muvahhidler ve Merinîler devrinde kurulan kütüphanelere Sa'diler döneminde yenileri eklenmiştir. Bu devirde burada mevcut kütüphanelerin sayısının otuz üçe yükseldiği kaydedilmektedir. Merinîler'in Fas'taki hâkimiyetinin sonlarına doğru Mağrib ulemâsından Abdülcebbâr el-Fecîci, Fekik'te 5000 ciltlik bir kütüphane kurmuştur. Fetret devrinden sonra biraz zarar gören kütüphane Abdülcebbâr'ın torunlarından Abdülkâdir b. Muhammed'in gayretleriyle yeniden teşkilâtlandırılmıştır. 1165 (1752) yılında düzenlenen bir vakıf kaydından kütüphanenin varlığını asırlarca sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Hafsî hükümdarlarından Ebû Fâris Abdülazîz b. Ahmed el-Hafsî'nin Tunus'ta Zeytûne Camii'nde kurduğu kütüphane zengin bir koleksiyona sahipti. Ebû Abdullah Muhammed el-Müntasır bir miktar kitap vakfettiği kütüphanenin yerini talebelere kolaylık sağlamak için değiştirmiştir.

Mağrib'in kültür tarihinde Sa'diler devrinin önemli bir yeri vardır. Bu dönemde Mağrib'de eser veren birçok müellif yetişmiştir. Sa'dî sultanlarının çoğunun saraylarında kütüphanelerinin bulunduğu bilinmektedir. Özellikle altıncı Sa'dî Hükümdarı Ebû'l-Abbas Ahmed el-Mansûr'un kütüphanesi büyük bir üne sahip-

ti. Çağdaşı bir kaynak kütüphanedeki kitap sayısını 32.000 olarak vermektedir. Çeşitli müslüman hükümdarlarının ve hıristiyan krallarının hediye ettiği, ayrıca Kahire ve İstanbul'dan satın alınan eserlerle kütüphane daha da zenginleştirilmiştir. Kaynaklardaki çeşitli kayıtlardan Ebû'l-Abbas'ın kütüphanesinden bazı müelliflerin istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bunlar arasında Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Ahmed el-Hacerî, Makkarî ve Merrâkûşî'nin adları zikredilmektedir. Ahmed el-Mansûr, Karaviyyîn Camii'nin mihrabının civarında 1587-1591 yılları arasında bir kütüphane kurmuştur. Ebû Mansûr'un oğullarından Zeydân en-Nâsir'ın, babasının ve kardeşlerinin kütüphanelerini bir araya getirerek tesis ettiği kütüphanede Latince kitaplar da bulunuyordu. Zeydân en-Nâsir'a karşı girişilen bir isyan teşebbüsünde Zeydân'ın, bazı şahsî eşyası ile kitaplarını daha emin bir yere götürmek için yüklediği Fransız gemisi İspanyol korsanları tarafından ele geçirilmiş ve 4000 kadar kitap İspanya'ya götürülerek II. Philip'in emriyle 1021 (1612) yılında Escorial Kütüphanesi'ne konulmuştur. Bu eserlerin çoğu Escorial Manastırı'nda 7 Mayıs 1671 tarihinde çıkan yangında yanmıştır.

Alevîler devrinde de Mağrib'de birçok kütüphane kurulmuştur. Sultan er-Râşid Karaviyyîn Camii'nin yakınında bir medrese, Fas'ta bir kütüphane yaptırmıştır. Kardeşi İsmâil'in sarayda zengin bir kütüphanesi mevcuttu ve ağabeyinin Karaviyyîn'de tesis ettiği koleksiyonu, esir ettiği her hıristiyan karşılığında 100 kitap alarak daha da zenginleştirdiği gibi Meknes'teki Câmîu'l-Ahdar'ın bir bölümünde bir kütüphane kurmuştur. Torunu Muhammed b. Abdullah, dedesinin Meknes'teki sarayında bulunan kütüphanesinde mevcut 12.000 kitabı Fas'ın çeşitli bölgelerindeki cami ve medreselere vakfetmiştir. Diğer Alevî sultanlarının da gerek saraylarında mevcut kütüphaneyi gerekse Karaviyyîn Camii kütüphanelerini zenginleştirmek ve geliştirmek için çalışmaları görülmektedir.

Tunus'ta Hafsî sultanlarından Ebû Fâris Abdülazîz, Zeytûne Camii'nde zengin koleksiyona sahip bir kütüphane kurmuştu. Daha sonraki yıllarda yine Hafsî sultanlarından Ebû Ömer Osman b. Muhammed el-Mansûr ve Ebû Abdullah Muhammed Mütevekkil bu camide birer kütüphane tesis etmişlerdir.

Osmanlılar. Osmanlı Devleti'ne adını veren Osman Gazi'nin saltanat yıllarının

kültür tarihi bir yana siyasî tarihini ve kronolojisini bile kesin çizgilerle tesbit etmek mümkün olmamaktadır. Paul Wittek'in de belirttiği gibi Selçuk-Bizans sınır boylarındaki gazi topluluklarından meydana gelen bu beylik için en önemli mesele gazâ idi. Osman Gazi'nin Bizans'la mücadele içinde geçen devri ilmî sahalardaki gelişmelere şahit olamadı. Aslında siyasî bakımdan bir varlık göstermeye yeni başlayan bir beylikte kültürel faaliyetlerin dikkat çekici bir seviyede olmaması tabiidir. Ayrıca Osmanlılar'ın ilk yerleştikleri bölgelerin ve Bizans'tan aldıkları toprakların kendileriyle ortak bir kültür mirasına sahip olmayan yerler oluşu da bu alandaki gelişmenin yavaş seyretmesine sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla bu dönemde ilmî müesseselerin varlığına dair kaynaklarda herhangi bir kayda rastlanmamakta ve kütüphaneden söz etmek mümkün olmamaktadır.

Orhan Gazi babasının ölümü üzerine tahta geçtiğinde Osmanlı Beyliği siyasî bakımdan kendini komşularına kabul ettirmişti. Birkaç yıl sonra İznik fethedildi ve burada Osmanlılar'ın ilk medresesi kuruldu. Şüphesiz bu medreseyle birlikte öğretim için gerekli olan bazı kitaplar da temin edilmişti. Fakat dönemin anlayışına göre bir kitap dolabından ya da kitap için ayrılmış bir odadan söz edebilmek için bir kayıt bulunmamaktadır. Bu devirde İznik'te kurulan diğer medreselerde ve Bursa medreselerinde de kütüphane olduğuna dair bilgi yoktur.

I. Murad döneminde Osmanlı ülkesine Orhan Gazi devrinde başlayan ulemâ akınının hızlandığı ve yavaş yavaş gelişen ilim hayatı neticesinde bir kitap birikiminin başladığı görülmektedir. *Şekâ'ik*'te nakledildiğine göre bu dönem ulemâsından Molla Fenârî'nin zengin bir kütüphanesi vardı. Ancak bu gelişmelere rağmen I. Murad devrinde kurulan medrese, mescid ve camilerde kütüphane bulunduğu dair bir kayda rastlanmamaktadır.

Yıldırım Bayezid zamanında artık bir ilim ve kültür merkezi olan Bursa'da daha önce kurulan beş medreseye yenileri eklenmiştir. Bunlardan Eyne Bey Subaşı Medresesi'nin üst katında müstakil bir kütüphane odası vardı. Medresenin vakfiyesi bulunamadığından kütüphanenin idaresi ve koleksiyonu hakkında bilgi yoktur. Bursa'nın Timur istilâsına uğraması şehrin ilk devir tarihi hakkında bilgi edinmeyi güçleştirmektedir. Bu istilâ sonucunda muhtemelen bazı kitap ve kütüp-

haneler yok olmuştur. Bu devirde diğer şehirlerde kurulan medreselerden Eyne Bey Subaşı'nın Balıkesir'deki medresesinde ve Bolu Yıldırım Medresesi'nde de birer kütüphanenin bulunduğu bilinmektedir.

Çelebi Mehmed döneminde tesis edilen ilmî müesseselerde kütüphanenin varlığını gösteren tek kayıt, Merzifon'da 820 (1417) yılında tamamlanan Çelebi Mehmed Medresesi'ndeki kütüphaneye aittir. Bazı eserlerdeki temellük kayıtları da Çelebi Mehmed'in özel bir kütüphanesi olduğunu göstermektedir.

II. Murad devrinde sağlanan siyasî birlikle kurumların istikrara kavuşmasından ve özellikle Edirne'nin hükümet merkezi olmasından sonra Osmanlı kültür hayatı canlandı. İlim ve fikir hareketleri bu hükümdar devrinde büyük bir gelişme gösterdi. II. Murad'ın Tunca nehri kıyısında kurduğu Dârülhadis Medresesi'nin 23 Şâban 838 (24 Mart 1435) tarihinde düzenlenen Arapça vakfiyesinde medresedeki müderris ve talebeler için bazı kitaplar vakfedildiği belirtilmişse de bir hâfız-ı kütüb tayin edilmemiştir. 894 (1489) yılında bir muhasebe defterindeki kayıtlardan burada bir hâfız-ı kütübün görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Edirne'nin hükümet merkezi olmasının ardından II. Murad'ın burada Üç Şerefeli Cami'nin avlusunda yaptırdığı Saatli Medrese'de bir kütüphane bulunduğu yine muhasebe kayıtlarından öğrenilmektedir. Bu devirde Edirne'de kurulduğu tesbit edilen iki kütüphaneden ilki Gazi Mihal Bey'in 825'te (1422) inşa ettirdiği camide, ikincisi Fazlullah Paşa'nın 839'da (1435-36) yaptırdığı mescidde hizmete açılmıştır. Edirne dışında tesis edilen kütüphaneler arasında Serhad Beyi İsâ Bey'in babası İshak Bey'in 848'de (1445) Üsküp'teki medresesi içinde kurduğu kütüphane Yugoslavya topraklarındaki en eski kütüphanedir. II. Murad devri vezirlerinden Sarıca Paşa, 846 (1442) yılında Gelibolu'da yaptırdığı imaret ve medresesine talebelerin yararlanması için on sekiz ciltten oluşan küçük bir kitap koleksiyonu vakfetmiştir. Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey'in Bursa, Bergama ve Biga'daki vakıfları için değişik tarihlerde düzenlediği vakfiyeleri ve vakıf kayıtları vardır. Zilkade 843'te (Nisan 1440) hazırlanan vakfiyesine göre Umur Bey, Bergama'da yaptırdığı medreseye müderris ve talebelerin faydalanması için bazı Arapça eserlerle Bursa'daki camisine cemaatin okuması için otuz üç cilt Türk-

çe kitap vakfetmiştir. Daha sonraki tarihlerde düzenlenmiş kayıtlardan, Umur Bey'in yirmi yıla yakın bir müddet zarfında kütüphaneye ilgili olarak birkaç düzenleme yaptığı ve bu arada kitaplarının sayısını da 300 cilde çıkarttığı anlaşılmaktadır.

Tesbit edilebilen kuruluş devri kütüphanelerinin genellikle medrese veya camilerde hizmet verdiği görülmektedir. Bunun tek istisnası, türbe kütüphanelerinin ilki sayılabilecek olan Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin Gelibolu'daki türbesinde yer alan kütüphanedir. Kuruluş devri kütüphanelerinin ortak özelliği küçük bir koleksiyona sahip olmaları, korunması için tayin edilen görevliye düşük ücret verilmesi, genellikle bu görevin kütüphanenin bulunduğu hayır kurumunda vazifeli kimseler tarafından yapılması, bazan da kütüphane için hiçbir görevlinin tayin edilmemesidir.

İstanbul'un fethiyle birlikte Osmanlı Devleti bir imparatorluğa dönüşmeye başlar. II. Mehmed, İstanbul'u idarî merkez olduğu kadar aynı zamanda bir kültür merkezi haline getirmek istediğinden fethin kısa bir süre sonra şehri yeniden inşa faaliyetine girişir. Fethin arkasından yapılan ilk binalardan biri Beyazıt'taki Eski Saray'dır. Fâtihten Sultan Mehmed'in Manisa'dan Edirne Sarayı'na götürdüğü kitapların Eski Saray'ın tamamlanmasının ardından buraya nakledildiği bilinmektedir. Fethin sonra İstanbul'da kurulan ilk kütüphane olan bu saray kütüphanesi daha sonra Yeni Saray'a taşınmıştır. İstanbul'daki ilk vakıf kütüphanesi, 858 (1454) yılında Şeyh Muhammed b. Şeyh Hasan Geylânî tarafından sur dibindeki (At İskelesi) zâviyesinde kurulmuştur. Mahmud Paşa Medresesi'nde ve Eyüp Külliyesi'ndeki kütüphaneler de İstanbul'da fethin ardından kurulan vakıf kütüphanelerindedir. Fethi müteakip bir bölümü medrese haline getirilen Ayasofya ve Zeyrek kiliselerine Fâtihten Sultan Mehmed tarafından müderris ve öğrencilerin ihtiyacını karşılamak üzere bazı kitaplar verilmişse de buralarda bir kütüphane tesis edilmemiştir.

Fâtihten devrinde başta devletin eski merkezi Edirne olmak üzere diğer bazı şehirlerde de kütüphane kurma çalışmalarının devam ettiği görülür. Çandarlızâde İbrâhim Paşa'nın Edirne'deki imaretinde bir kütüphane tesis ettiği ve bir hâfız-ı kütüb görevlendirdiği 859-869 (1455-1465) yılları arasında düzenlenen vakfiyelerinden anlaşılmaktadır. Edirne'de Câmi-i Ce-

dîd müezzini Ali Fakih b. İbrâhim'in 875'te (1470), müderris ve şeyhlerden Mesud Halife'nin 885'te (1480) kurduğu kütüphaneler de Fâtih devri vakıf kütüphaneleridir. Aynı dönem ulemâsından Molla Yegân diye tanınan Mevlânâ Mehmed b. Armağan, Bursa'da yaptırdığı mescidin de 865 (1461) yılında vakfettiği 2800 kitaptan meydana gelen bir kütüphane oluşturmuştur. Osmanlı ümerâsından Hızır Paşa'nın 870'te (1466) Amasya'daki medresesi yanında ve İsa Bey'in 874'te (1469-70) Üsküp'teki medresesinde birer kütüphane tesis ettikleri bilinmektedir.

II. Mehmed, İstanbul'da inşa ettirdiği külliye 875 Recebinde (Ocak 1471) tamamlanınca ilk olarak buradaki dört medresede dört kütüphane kurmuştur. Semâniye medreselerinin dördünde tesis edilen dört kütüphanenin bir süre sonra Fâtih Camii'nde kurulan kütüphaneye nakledildiği, ayrıca Ayasofya ve Zeyrek medreselerinde bulunan kitapların getirilerek merkezî bir kütüphane oluşturulduğu görülmektedir. Bu nakil ve birleştirme işi, II. Bayezid'in tahta geçişinden kısa bir süre sonra 887'de (1482) yapılmıştır.

Fâtih Sultan Mehmed, kendi yaptırdığı birçok hayır eserinin yanında maiyetinde bulunan devlet adamlarını ve zenginleri de şehrin imarı için faaliyette bulunmaya teşvik etmiştir. İstanbul'da ve devletin diğer şehirlerinde hayır eserleri meydana getiren Sadrazam Mahmud Paşa, İstanbul ve Hasköy'deki medreselerinde birer kütüphaneye kurmuştur. Fâtih'in vezirlerinden Gedik Ahmed Paşa'nın Afyon'daki külliyesinde bir kütüphane bulunmaktaydı. Fâtih devri meşâyihinden Şeyh Vefâ diye tanınan Muslihuddin Mustafa için inşa edilen külliye Şeyh Vefâ tarafından vakfedilmiş 381 kitaptan meydana gelen bir kütüphanenin varlığı vakıf kayıtlarından öğrenilmektedir. Çeşitli konulardaki kitaplardan oluşan bu kütüphanenin XVI. yüzyılın sonlarında hâlâ Şeyh Vefâ Zâviyesi'nde mevcudiyeti bilinmekte ve Evliya Çelebi'nin naklettiğine göre XVII. yüzyılda varlığını korumakta idiyse de sonraki asırlarda bu kitapların ne olduğu belli değildir. Konya'da Sadreddin Konevî Dergâhı'nda ve Hoca Feruh Mescidi'ndeki kütüphaneye Beyşehir'de Subaşı Mescidi'ndeki kütüphane de Fâtih devrinden önce kurulmuş olmalarına rağmen Konya Osmanlı topraklarına bu padişah zamanında katıldığından Fâtih dönemi kütüphaneleri arasında sayılabılır.

II. Bayezid döneminde Osmanlı Devleti askerî ve siyasî alandaki durgunluğun aksine ilmi ve edebî sahalarda büyük bir gelişme gösterdi. II. Bayezid, Topkapı Sarayı'nda Fâtih'in kurduğu kütüphaneyi kendisine hediye edilen ve adına yazılan kitaplarla daha da zenginleştirdi. Saraydaki özel kitaplığında bulunan kitapların ilk ve son sayfalarını mühürleyen hükümdar bazılarının üzerine temellük kaydı koymuştur. Bu kütüphanenin hâfız-ı kütüb-i hâssa diye adlandırılan bir de görevlisi vardı. II. Bayezid'in 893 (1488) yılında Edirne'de yaptırdığı külliye içinde cami, medrese, imaret ve dârüşşifâ ile birlikte kütüphane de bulunuyordu. Külliye vakfiyesinden kütüphanede dinî eserler yanında tıbbî eserlerin de olduğu, kitaplardan faydalanmanın bazı şartlara bağlandığı anlaşılmaktadır. II. Bayezid, bir süre valilik yaptığı Amasya'da inşa ettirdiği külliye camide bir kitaplığa da yer vermiştir. İstanbul'daki Bayezid Külliyesi 911 (1505) yılında tamamlanmıştır. Burada bir kütüphanenin varlığından *Atâ Târihi*'nde söz ediliyorsa da bu kayıt daha sonraki devirlere ait olması ihtimalinden dolayı ihtiyatla karşılanmalıdır. Kütüphane hakkında mevcut en eski tarihli kaynak XVI. yüzyılın sonlarına aittir ve bu kayıta medrese hâfız-ı kütübüne günlük 3 akçe ücret verildiği belirtilmektedir.

II. Bayezid'in kurduğu kütüphaneler dışında devrin devlet adamları, âlimleri ve meşâyih de çeşitli yerlerde yaptıkları hayır kurumlarında kütüphaneler tesis etmişlerdir. Bu devirde İstanbul'da kurulduğu tesbit edilen diğer kütüphaneler şunlardır: Alâiyeli Muhyiddin diye bilinen Mevlânâ Muhyiddin'in 907'de (1501-1502) vakfettiği yetmiş bir kitaptan oluşan ve daha sonra Fâtih Külliyesi'ndeki kütüphaneye nakledilen kütüphane; Atik Ali Paşa'nın Çemberlitaş'taki medresesinde kurduğu 119 kitaplık kütüphane; Şeyhülislâm Efdalzâde Ahmed Çelebi'nin Fâtih Camii yakınında yaptırdığı medresesindeki kütüphane; ulemâdan Muslihuddin Çelebi b. Ahmed Çelebi el-Yegânî'nin 100 kitabını vakfederek hayatta olduğu müddetçe kendi tasarrufunda olması, ölümden sonra neslinde gelenlerin istifadesine sunulması ve ardından Bursa Ulucamii'ne konulması şartıyla kurduğu kütüphane. Yine bu dönemde tesis edilen kütüphanelerden Edirne'de 897 (1492) yılında Noktacızâde diye anılan Şeyh Mehmed b. Yûsuf'un tesis ettiği tekke kütüphanesinin otuz yedi eserden oluşan

bir koleksiyonu vardı. Fâtih devri meşâyihinden Abdürrahim Karahisârî'nin Afyon'daki hayratı için düzenlediği 888 (1483) tarihli vakfiyesinde vakfettiği 159 kitabın adı da belirtilmiştir. II. Bayezid'in kadınlarından Hüsnüşah'ın oğlu Şehinşah'ın Manisa valiliği sırasında 896'da (1491) Hatuniye Camii'ni yaptırdığı ve burada bir de kütüphane kurduğu kaydedilmektedir. II. Bayezid devrinde tesis edilen kütüphaneler arasında kurucusu, yeri ve koleksiyonu bakımından en ilgi çekici kütüphane, Mevlânâ Kısahan Hacı Muslihuddin Mustafa b. Cüneyd'in Kandıra'nın Çavlı Hacı köyünde yaptırdığı iki mescidde tesis ettiği kütüphanelerdir. 902 (1497) tarihli vakfiyesinde çeşitli konulara dair 210 kitabın adıyla koruma ve yararlandırma şartları bildirilmiştir. Bu dönemde Balkanlar'da da iki kütüphane tesis edilmiştir. Bunlardan ilki, Manastır ve Selânik kadılıklarında bulunan İshak Çelebi b. İsa Fakih tarafından Manastır'daki medresesinde 914'te (1508) kurulmuş olup Manastır'da Türk devrine ait ilk kütüphanedir. Diğeri ise 919'da (1513) Prizren'de şair Sûzî Çelebi'nin yaptırdığı mesciddeki kütüphanedir.

II. Bayezid döneminde vakıf kütüphaneleri için bir kaynak teşkil eden özel kütüphanelerin bazı önemli örnekleri ortaya çıkmıştır. Şehzade Korkut'un ve Müeyyedzâde'nin zengin kütüphaneleri olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda, Korkut'un kütüphanesinin bir yerden diğer bir yere nakledildiğinde deve katarlarıyla taşındığı, Müeyyedzâde'nin kütüphanesinde 7000 ciltlik koleksiyondaki eserlerin bazılarının adlarının bile duyulmadığı nakledilmektedir.

Yavuz Sultan Selim askerî faaliyetleri yanında ilme, ulemâyaya verdiği değer ve kitaba düşkünlüğüyle de bilinir. Ancak kısa ömrü adını yaşatacak hayır kurumları yapmasına müsaade etmemiştir. Bu devirde gerek yeni fethedilen Suriye, Mısır gibi ülkelerden gelen gerekse sahiplerinin ölümüyle dağılan özel kütüphanelerden temin edilen kitaplarla sarayda büyük bir koleksiyon meydana getirilmiş, bu koleksiyon daha sonraki dönemlerde Osmanlı padişahları tarafından kurulacak olan birçok vakıf kütüphanesinin temelini oluşturmuştur. Bu devirde Mevlânâ Bâli'nin İstanbul'da Şeyh Süleyman mahallesindeki mescidinde tesis ettiği kütüphanenin 925 (1519) tarihli vakfiyesinden kitap mevcudunun 620 olduğu, muhafaza işiyle mescidin imamının görevlendi-

rildiği anlaşılmaktadır. Sinan Paşa'nın kardeşi Ahmed b. Hızır Bey de Bursa'da yaptırdığı medresesine kitaplarını bağışlayarak bir kütüphane kurmuştur. Edirne'de daha önce tesis edilen küçük koleksiyonlu mahalle kütüphanelerine Kanûnî Sultan Süleyman devrinde yenileri eklenmiştir. 927 (1521) yılında Hacı Hasan b. Ali ve 934'te (1528) Kâsım b. Abdullah muallimhânelerinde benzer şartlarla iki kütüphane kurmuşlardır.

XVI. yüzyılın son yarısında yaptırılan medreselerin çoğunda kütüphanenin artık tamamlayıcı bir unsur olarak düşünülüyor görülmektedir. Hayreddin Paşa (İstanbul 941/1534-35), Abdülvâsi' b. Hızır (Edirne 945/1538'den önce), Kâsım Paşa (İstanbul 951/1544; Bursa 960/1553), Rûstem Paşa (İstanbul 954/1547; Tekirdağ 960/1553), Sofu Mehmed Paşa (Sofya 954/1547), Kanûnî Sultan Süleyman (Rodos), İbrâhim Paşa (İstanbul), Mihrimah Sultan (İstanbul 956/1549), Sekban Kara Ali (İstanbul), Hüseyin Ağa (Amasya), Şehzade Mehmed (İstanbul), Semiz Ali Paşa (İstanbul 973/1565-66) medreselerinde birer kütüphane vardı. Bu devirde cami ve mescidlerde de kütüphaneler kurulmuştur. Kanûnî Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından Makbul İbrâhim Paşa Hezargrad'da, Hüseyin Paşa Diyarbakır'da, Kiremitçizâde Sinan Bey Bursa'da, Cihan Bey İstanbul'da Ayasofya yakınında yaptırdıkları cami ve mescidlerde birer hâfız-ı kütüb görevlendirerek kütüphaneler tesis etmişlerdir. Bağdat'ta Âsîtâne-i Hz. Ali ve Mûsâ el-Kâzım türbe kütüphaneleri, Yorganî Dede'nin İstanbul'da Gül Camii yakınındaki zâviyesinde tekke kütüphanesi (972/1565) ve Feridun Bey'in İstanbul'da mektebindeki kütüphanesi (967/1560) bu dönemde kurulan değişik türde kütüphanelerdir.

Medrese, cami, mektep, tekke ve türbe kütüphaneleri dışında bu devirde, genellikle örnekleri ancak XV ve XVI. yüzyıllarda görülen bir kütüphane türü daha vardır ki şimdiye kadar yapılan kütüphane sınıflandırmalarında yer almamıştır. Çoğunlukla ulemâ sınıfından olan kimselerin evlerinde veya vakfettikleri binalarda kurdukları bu kütüphanelerin ortak yanı vakfîyelerinde vakfedilen kitaplardan önce vakfî yapanın, ardından neslinden gelenlerin, daha sonra mahalle âlimlerinin, sâlihlerinin ve bu kitapları anlayabilecek herkesin faydalanması şartının konulmasıdır. Edirne Dârülhadisî müderrislerinden Mevlânâ Emîr Hüseyin b. Seyyid

Mehmed'in 941 (1534-35) tarihli yetmiş yedi ciltlik ve Mevlânâ Alâeddin b. Hacı Sinan'ın 952 (1545) tarihli yirmi beş ciltlik, Kadî Alâeddin b. Abdurrahman'ın 970 (1563) tarihli ve Şeyh İshak b. Abdürrezâk'ın kırk bir ciltlik kitap vakıflarıyla kurulan kütüphaneleri bu türe örneklerdir.

Kanûnî Sultan Süleyman döneminde kütüphanelerin medreselerin tamamlayıcı bir unsuru haline gelmesine, değişik kütüphane türlerinin mevcudiyetine ve yaygınlığına rağmen devrin en büyük ilim müessesesi olan Süleymaniye Külliyesi'nde kuruluş yıllarında kütüphane mevcut değildi. Külliye kütüphanenin ne zaman tesis edildiği bilinmemekle birlikte eldeki belgelerden, caminin ibadete açılışından birkaç yıl sonra Süleymaniye saray kütüphanesinden bazı eserlerin gönderilmeye başlandığı ve Süleymaniye Kütüphanesi'nin temelini bu tarihte atıldığı söylenebilir. Süleymaniye Külliyesi Kütüphanesi'ne hâfız-ı kütüb ve kâtib-i kütüb tayiniyle ilgili mevcut en eski belge 991 (1583) tarihini taşımaktadır.

II. Bayezid'in kızı Selçuk Sultan'ın oğlu Gazi Hüseyin Bey'in Saraybosna'da 944'te (1537) kurduğu külliye ve Drina nehri üzerindeki Foça kasabasında 1550 yılında yaptırılan Hasan Nâzır Medresesi'nde birer kütüphane kurulmuştur. Kanûnî Sultan Süleyman devri âlimlerinden Bedreddin Mahmûd b. Mevlânâ Süleyman b. Alâeddin Ali'nin Kayseri'de 966'da (1559) tesis ettiği kütüphanenin bazı araştırmacılar tarafından bedesten kütüphanelerinin ilki ve tipik bir örneği olarak kabul edildiği görülmektedir. Ancak aynı tarihte düzenlenen vakfîyesinin incelenmesinden sonra bu kütüphanenin öğrenciler için kurulduğu, bedestende bulunmasının da vâkıfın, neslinden kimse kalmayınca kitapların Bezzâzistan diye meşhur olan tüccarlar çarşısına konulması şartından ileri geldiği anlaşılmıştır.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru özellikle padişah ve devlet adamlarının büyük merkezlerde, doğum yerleri veya görev yaptıkları bölgelerde inşa ettirdikleri medreselerde genellikle bir kütüphaneye yer verildiği görülmektedir. Sonraki yüzyılda da gelişip yaygınlaşacak olan bu medrese kütüphanelerinin öğrencilerin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak hazırlanmış bir koleksiyonu ve II. Selim'in Edirne'de Selimiye Camii'ndeki kütüphanesi dışındakilerin genellikle sadece birer hâfız-ı kütübü vardı.

II. Selim'in kızı ve Sokullu Mehmed Paşa'nın zevcesi İsmihan Sultan 976'da

(1568) Eyüp'te yaptırdığı medresede müderris, muîd ve dânişmendlerinin faydalanması için bir kütüphane kurmuştur. Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa da İstanbul'daki medrese ve hankahıyla Bergos'taki medresesinde birer kütüphane tesis etmiştir. İsmihan Sultan ve Sokullu Mehmed Paşa'nın bu kütüphanelerinin itina ile hazırlanmış katalogları mevcuttur.

982'de (1574) tamamlanan Selimiye Külliyesi'nde kurulan kütüphane gerek koleksiyonunun zenginliği gerekse katalogunun mükemmeliyeti bakımından dikkati çeker. 987 (1579) tarihli vakfîyesinde tayin edilen üç hâfız-ı kütübden ikisinin hattatlık, nakışçılık gibi vasıflarının olması ve gerektiğinde kitapların eksik sayfalarını tamamlamaları istenmektedir. II. Selim'in İzmir'de yaptırdığı medresesinde de bir kütüphane tesis ettiği 977 (1569) tarihli vakfîyesinden anlaşılmaktadır.

III. Murad'ın annesi Nurbânû Sultan'ın Üsküdar'da Toptaşı'nda yaptırdığı külliye medrese ve dârülhadis talebeleri için bir kütüphane kurulduğu ve burada günlük 3 akçe ücret alan bir hâfız-ı kütübün görev yaptığı bilinmektedir. Yemen fâtihi Koca Sinan Paşa'nın 994 (1586) tarihli vakfîyesinden anlaşıldığına göre Sinan Paşa İstanbul, Aydın, Yenişehir ve Malkara'da çeşitli kuruluşlara kitap vakfetmiştir. İstanbul'da Divanyolu'nda bulunan türbesine de muhtemelen ölümünden sonra kendi kitapları konularak bir kütüphane tesis edilmiştir. XVI. yüzyılın sonunda İstanbul'da yaptırılan medreselerden Şeyhülislâm Zekeriyâ Efendi (1002/1594), Dârüssaâde Ağası Gazanfer Ağa (1004/1596), Vezir Hadım Ahmed Paşa (1004/1596) medreselerinde birer kütüphane bulunuyordu. Ayrıca İstanbul'da III. Murad devrinde kurulmuş iki ihtisas kütüphanesi vardır. Bunlardan biri saraydaki hekimlerin faydalanması için oluşturulan küçük koleksiyonlu bir kütüphanedir. Diğeri ise İstanbul'da bir rasathâne tesis eden Takıyyüddin'in münecimbaşılığı sırasında bu rasathânedeki kütüphanedir.

XVII. yüzyılın başlarından itibaren büyük merkezlerde tesis edilen kütüphanelerin yanında devletin diğer bölgelerinde kurulan kütüphanelerin sayılarında bir artış görülür. Bunu halkın okuma yazma oranının yükselmesinden ziyade medrese eğitiminin yaygınlaşmasıyla açıklamak mümkündür. Mustafa Dede'nin Midilli'deki zâviyesi için 1010 (1601-1602) tarihli

vakfiyesiyle ve Lutfullah Efendi'nin Bursa'da Sultan Murad Medresesi'ne 1016 (1607) tarihli vakıf kaydıyla bağısladığı kitaplarla Müeyyездә Piri Çelebi'nin Amasya'da Hatuniye Camii yanında (1017/1608) ve Kaçanikli Mehmed Paşa'nın Üsküp'te türbesinde (1017/1608) kurduğu kütüphaneler, Kastamonu'da Şâbân-ı Vefî Dergâhı Kütüphanesi (1020/1611), Erzincan Kalesi'ndeki Mevlevî Tekkesi Kütüphanesi, Dârüssaâde Ağası Ali Ağa b. Yahyâ'nın memleketi olan Mostar'da yaptırdığı medresesinde, Şeyh Hüsâmeddin'in Bursa'daki zâviyesinde (1021/1612) ve Sadrazam Mehmed Paşa'nın Kayseri'nin Erkilet kasabasındaki külliyesinde (1081/1670) tesis ettikleri kütüphaneler bunlar arasında sayılabilir. Bu devirde yeni yapılan hayır eserlerinde kütüphane kurmanın yanı sıra daha önce kurulan kütüphanelere kitap bağış yoluyla koleksiyonları zenginleştirme faaliyetleri de görülmektedir. Ayrıca bu asırda mevcut olan kütüphanelerin koleksiyonları incelendiğinde hayır sahibi kimselerin ellerine geçen bazı kitapları bir vakfiye tanzim etmeden sadece kitapların başına vakıf mührü veya kaydı koyarak vakfettikleri anlaşılır.

Vakıf ve arşiv kayıtlarına göre XVII. yüzyılın başlarından ilk müstakil kütüphanenin ortaya çıktığı 1089 (1678) yılına kadar İstanbul'da kurulan büyük medreselerin hemen hemen hepsinde birer kütüphane bulunmaktadır. Bu tarihler arasında İstanbul'da tesis edildiği bilinen Kuyucu Murad Paşa (1019/1610), Sultan I. Ahmed (1026/1617), Kazasker Hasan Efendi (1039/1630), Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi (1060/1650), IV. Murad'ın annesi Mâhpeyker Sultan'ın yeniden teşkilâtlandırıldığı Özdemiroğlu Osman Paşa medreseleriyle Turhan Vâlide Sultan tarafından 1073'te (1663) tamamlatılan Yenicami Külliyesi'nde, Mimarbaşı Kasım Ağa'nın Şehzadebaşı'ndaki dârülhadisinde, Abbas Ağa b. Abdüsselâm'ın 1080'de (1669) inşa ettirdiği dârülkurrâsi ile Reîsülkütâb Mustafa Efendi b. Abdüsselâm'ın 1087-1088 (1676-1677) yıllarında düzenlediği iki vakfiyesiyle Balat'ta tesis ettiği medrese ve dârülhadisinde birer kütüphane vardır. Ayrıca Bayram Paşa, türbesinde bulunan kütüphanesini 1045'te (1635) Haseki'de aynı yerde yaptırdığı medresesinin talebeleri için kurduğundan bunun da aynı dönemde tesis edilmiş bir medrese kütüphanesi olarak düşünülmesi gerekir.

XVII. yüzyılın ortalarında kurulan iki cami kütüphanesi kuruluş şekli ve işleme

şartları dolayısıyla dikkati çeker. Mehmed Paşa b. Sinan 1077'de (1666-67) düzenlediği vakfiyeyle merhum Mustafa Efendi'nin yetmiş bir cilt kitabını İstanbul'da Cibali'de Üsküp Camii'ne koymuş ve onun vasiyeti doğrultusunda şartlarını tesbit etmiştir. Diğer kütüphane Konya'da İplikçi Camii'nde kurulmuştur; Mahmud Efendi b. Abdullah'ın vefatından sonra vâsi tayin ettiği müderris Ali Efendi b. Oruç, 1083'te (1672) düzenlediği bir vakfiyeyle İplikçi Camii'ne yetmiş sekiz kitap bırakmıştır. Her iki vakfiyede de fakir âlimlere ödünç kitap verilebileceği, kütüphanelerin işleyişi, bakımı ve kontrolünün mahalle halkı tarafından karşılık beklenmeden yapılacağı bildirilmiştir.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru ulemâya ve öğrencilere açık medrese ve türbe kütüphaneleriyle hem ulemâ ve öğrencilere hem de halka açık cami ve tekke kütüphanelerine yeni bir kütüphane türünün eklendiği görülür. İşleyiş bakımından diğerlerinden pek farklı olmayan, ancak değişik bir bünyeye sahip bulunan bu tür kütüphanelerin en belirgin özelliği müstakil bir binada kurulmuş olmaları ve görevlendirilen, başka bir işle uğraşmaması istenen personeline daha fazla ücret verilmesidir. Diğer özellikleri de zamanla bu tür kütüphanelerde daha öncekilerde pek görülme-yen öğretim ve ibadet gibi değişik bir faaliyetin ortaya çıkmasıdır. Müstakil kütüphanelerin ilk örneği olan Köprülü Kütüphanesi 1089 (1678) yılında Fazıl Mustafa Paşa'nın düzenlediği vakıf senediyle kurulmuştur (bk. KÖPRÜLÜ KÜTÜPHANESİ).

Aynı yüzyılın sonunda tesis edilen üç önemli medrese kütüphanesinden ikisi Köprülü ailesine mensup kimseler tarafından kurulmuştur. Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, İstanbul Çarşıkapı'da yapımını başlattığı külliyesinde bir kütüphane kurulması için 1092 (1681) tarihinde düzenlediği vakfiyesine kütüphane ile ilgili bazı şartlar koydurmuştur. Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa'nın oğlu Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Saraçhane'de Mimar Ayas mahallesinde yaptırdığı külliye de müstakil bir mekânda oluşturulmuş bir de kütüphanesi mevcuttu. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin 1111 (1699) tarihli vakfiyesiyle Fatih'teki medresesi yanında tesis ettiği kütüphane ise zengin koleksiyonu ile dikkati çeker. 1149'da (1736) yapılan sayımda Feyzullah Efendi'nin vakfiye defterine kayıtlı 1965 kitap bulunmaktaydı.

Yine XVII. yüzyılın sonlarında Anadolu'da küçük koleksiyonlara sahip cami ve medrese kütüphanelerinin kurulmasına devam edildiği, İstanbul'da ise kitaplarını vakfetmek isteyen özellikle ulemâ sınıfından kimselerin yeni kütüphane tesis etme yerine kitaplarını daha önce kurulmuş kütüphanelere ve hayır kurumlarına verdikleri görülmektedir. Fatih'te Mustafa Bey mahallesinde Halil Paşa Camii imamı Mehmed Efendi b. Himmet, camisinde bir dolaba koyduğu seksen üç kitaptan yararlanma şartlarını 1093 (1682) tarihli vakfiyesinde belirtmiştir. Müftüzâde Abdullah Efendi, babası Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin Üsküdar'da yaptırdığı medresesinin bir odasını kütüphane haline getirip 425 kitabının burada muhafazası için 1099 (1688) yılında bir vakfiye tanzim etmiştir.

III. Ahmed'in saltanatının ilk yılları iç karışıklıkları bastırmakla ve savaşlarla geçmiştir. 1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşması ile devletin batıdaki mücadelerine son verildi; bu tarihten sonra Osmanlı Devleti Lâle Devri diye adlandırılan, daha çok sosyal ve kültürel faaliyetlerin yoğunlaştığı bir döneme girdi. III. Ahmed'in tahta çıkışından (1115/1703) Pasaraçça Antlaşması'na kadar geçen devrede İstanbul'da ve diğer bölgelerde kütüphane kurma çalışmalarının yavaş da olsa devam ettiği görülmektedir. İstanbul'da Vâlide Sultan'ın kethüdâsi Mehmed Efendi b. Velîyüddin'in Galata'daki dârülhadisinde, Mehmed Efendi ile Şeyhülislâm Mehmed b. Ali'nin medreselerinde birer kütüphane vardı. III. Ahmed'in, annesi Gülnûş Vâlide Sultan için Üsküdar'da yaptırdığı, 1124'te (1712) ibadete açılan caminin içinde küçük bir kütüphane bulunuyordu.

Daha önce kurulmuş hayır müesseselerine kitap vakfı şeklinde kütüphane koleksiyonlarını zenginleştirmeye yönelik çalışmalara bu dönemde de rastlanmaktadır. Abdülvehhâb b. Ahmed, 1120 (1708) tarihli vakfiyesiyle Sivrihisar kazasında Mahmud Hüdâyî Camii'ne 130 kitap vakfetmiştir. Osman Rüşdü Efendi, 1120'de (1708) Konya'nın Hâdim kazasındaki Ebûsaid Mehmed Hâdimî Külliyesi'nde bir kütüphane kurmuştur. Ankara'da Sarı Hatib Medresesi'nde Durud Dede'nin tesis ettiği kütüphaneye 1120 (1708) yılında Sadrazam Ali Paşa tarafından bir miktar kitap vakfedilmişti. Bunlardan başka Sâlih Paşa'nın Sakız'daki medresesinde, İbrâhim b. el-Hac Mustafa'nın Kilis'in Kozluca mahallesinde, Nûman Pa-

şa'nın Selânik'teki medresesinde (1118/1706), Mehmed Ağa b. İbrâhim'in Kemah'taki medresesinde (1120/1708) ve Mısırlı Hüseyin oğlu Hacı İsmail Ağa'nın Saraybosna'daki Atmeydanı Medresesi'nde birer kütüphaneleri olduğu bilinmektedir.

III. Ahmed dönemi sadrazamlarından Şehid Ali Paşa devlet adamları ve sanat erbabını himaye etmesi, zengin kitap koleksiyonu ve İstanbul'da Vefa'da kurduğu kütüphanesiyle meşhurdur. İstanbul'dan dışarıya kitap ihracını yasaklaması onun kitaba karşı ilgisini açıkça göstermektedir. Şehid Ali Paşa, 1127 (1715) tarihli vakfiyesiyle ilk kütüphanesini İstanbul'da Vefa Üskübü mahallesindeki konağında kurmuştur. Onun tesis ettiği ikinci kütüphane, Kuzguncuk yanındaki İstavroz semtinde bulunan yalısının bir odasında bulunmaktadır. Şehid Ali Paşa'nın bugün de kendi adıyla anılan kütüphanesinin binası 1127'de (1715) tamamlanmış, 1128 (1716) tarihini taşıyan ikinci vakfiye ile de faaliyete geçmiştir (bk. ŞEHİD ALİ PAŞA KÜTÜPHANESİ).

III. Ahmed, yıllardan beri sarayda çeşitli kaynaklardan sağlanmış binlerce kitabın kullanılması ve korunması için daha önce yapılan düzenlemeleri yeterli görmemiş, Topkapı Sarayı'nda yeni inşa ettirdiği kütüphanede bu kitapların büyük bir bölümünü toplamaya çalışmıştır. 1131'de (1719) temel atılan kütüphane 10 Muharrem 1132 (23 Kasım 1719) tarihinde büyük bir merasimle açılmıştır. III. Ahmed, saray içindeki kütüphanesinden başka Yenıcamı'de Turhan Vâlide Sultan'ın türbesi yanında 1138 (1726) tarihli vakfiyesiyle bir kütüphane tesis etmiştir. III. Ahmed'in sadrazamı ve damadı Nevşehirli İbrâhim Paşa, 1132 (1720) yılında hanımı Fatma Sultan ile birlikte yaptırdıkları Şehzadebaşı'ndaki dârülhadiste bir kütüphane kurmuştur. Damad İbrâhim Paşa'nın Nevşehir'de 1140'ta (1728) yaptırdığı külliye de küçük bir kütüphane bulunmaktaydı.

III. Ahmed zamanında İstanbul'da kütüphane kurma faaliyetlerine ve kültür sahasındaki önemli gelişmelere rağmen devletin diğer bölgelerinde kütüphane tesisi çalışmalarında bir yavaşlama görülür. Bu dönemde İstanbul dışında kurulduğu tesbit edilen birkaç kütüphane vardır. Bunlar arasında Abdullah Paşa b. Şehid Mustafa Paşa'nın Diyarbakır'da yaptırdığı dârülkurrâda, Nûman Paşa'nın Selânik'teki medresesinde, Fâzıl Ahmed Paşa'nın Kandıye'deki camisinde, Gîlânizâde Nûri

Paşa'nın 1134'te (1722) Hama'da, Bursalı İsmâil Hakkı'nın 1135'te (1723) Bursa'daki camisinde, Hacı Abdürrahim Efendi'nin 1140'ta (1727-28) Konya'da Zincirli Medrese'de kurduğu kütüphaneler sayılabilir.

Patrona Halil İsyanı'ndan sonra tahta çıkan I. Mahmud'un saltanatının ilk yılları bu isyanın devlet bünyesinde yaptığı tahribatı tamir ve isyan teşebbüslerini bastırmakla geçti. Kültür alanında Yalova kâğıt fabrikasının kurulması, matbaanın yeniden faaliyete geçirilmesi gibi bazı çalışmalarda bulunulduysa da büyük çapta yenilikler yapılamadı. Fakat I. Mahmud, açmayı başardığı üç büyük kütüphane ile kütüphanecilik tarihimizde mümtaz bir mevki kazandı. Bu devirde Ayasofya, Fatih ve Galatasaray kütüphaneleri yanında İstanbul'da ve diğer şehirlerde çok sayıda kütüphane tesis edilmiştir. İstanbul'da açılan kütüphaneler arasında Hekimoğlu Ali Paşa'nın İstanbul'da Davudpaşa'daki camisinin yanında 1151'de (1738) kurduğu kütüphaneye Edirne Kadısı Cârullah Veliyyüddin'in 1147'de (1734) Fâtiş medreselerinden Ayak Medrese yanında ve Şeyhülislâm Damadzâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi'nin Sultan Selim Camii'nde medrese talebeleri için kurdukları kütüphaneleri zikretmek gerekir.

III. Ahmed ve I. Mahmud devrinde Dârüssaâde ağalığında bulunan Hacı Beşir Ağa Eyüp'teki dârühadisinde (1148/1735), Cağaloğlu'ndaki külliyesinde (1158/1745), Medine ve Zîştovi'deki medreselerinde birer kütüphane tesis etmiştir. Hacı Beşir Ağa'nın vakıf kütüphanelerinden başka oldukça zengin bir özel kütüphanesi de olduğu anlaşılmaktadır. Öldüğünde sadece Karaağaç'taki hazine odalarında, aralarında Kâtib Çelebi'nin el yazısıyla *Cihan-nümâ's*ının da bulunduğu 150 kadar değerli kitap çıkmıştır.

I. Mahmud'un İstanbul'da yaptırdığı kütüphaneler arasında Ayasofya Kütüphanesi gerek mimarisi gerekse zengin koleksiyonu ve geniş kadrosuyla dikkati çekmektedir. Kütüphanenin vakfiyesi 1152'de (1739) hazırlanmışsa da açılış merasimi iki ay sonra yapılabilmıştır (bk. AYASOFYA [Ayasofya Kütüphanesi]). Ayasofya'dan sonra İstanbul'da aynı yıl içinde iki önemli kütüphanenin, Âşir Efendi ve Âtîf Efendi kütüphanelerinin kurulduğu görülmektedir. Defterdar Âtîf Mustafa Efendi'nin İstanbul'da Vefa'da tesis ettiği kütüphane, Âtîf Efendi'nin oğulları ve torunları tarafından çeşitli tarihlerde ek vakfiyelerle zenginleştirilmisti (bk. ÂTİF EFEN-

DI KÜTÜPHANESİ). I. Mahmud devri reîsülküttâblarından Mustafa Efendi Kastamonu'daki medresesinde bir kütüphane kurduğu gibi İstanbul'da da bir kütüphane tesisi için 1154'te (1741) bir vakfiye düzenlemiştir. Ancak kütüphane binasını oğlu Âşir Efendi yaptırdığından onun adıyla anılmaktadır (bk. ÂŞİR EFENDİ KÜTÜPHANESİ).

I. Mahmud İstanbul'da ayrıca Süleymaniye Camii'nde, sadrazamı Köse Mustafa Bâhir Paşa ile birlikte mevcut kitaplara yenilerini ilâve edip 1165 (1752) yılında cami içinde parmaklıkla ayrılmış bölümde bir kütüphane kurmuş, Galatasaray Mektebi'nde 1167'de (1754) öğrencilerin kitap ihtiyacını karşılamak üzere bir kütüphane tesis etmiştir. Yine bu devirde başta I. Mahmud olmak üzere devlet erkânı, ulemâ ve diğer sınıflara mensup kimseler genellikle öğretim kurumlarında veya yakınlarında birçok kütüphane kurmuşlardır. Mahfızâde Ahmed Paşa'nın Urfa Ridvâniye'de (1147/1734), Hıfzizâde Osman Fakih Efendi'nin Amasya'da Burmalı Minare Camii içinde (1147/1734), Çavuş Mustafa Ağa'nın Belgrad'da medresesi yanında (1149/1736), Cihanzâde el-Hac Mehmed Ağa'nın Aydın Güzelhisarı'nda Ramazan Paşa mahallesindeki medresesinde (1149/1736), Şehid Osman Paşa'nın Niş Kalesi'ndeki camisinde ve Damad Mehmed Efendi'nin Yenişehir Fenar'da (1168/1755) tesis ettikleri kütüphaneler daha önceki asırda kurulan küçük mahallî kütüphanelerin devamıdır. I. Mahmud, İstanbul'da tesis ettiği kütüphaneler dışında Belgrad'da (1156/1743) ve Vidin sancağında Fethülislâm'da da (1161/1748) birer kütüphane yaptırmıştır. I. Mahmud, saltanatının son yıllarında inşa ettirmeye başladığı külliyesinde büyük bir kütüphane kurmayı planladığından bu kütüphaneye konulacak bazı kitapları da hazırlamıştı. Fakat külliye bitirilmeden 1754'te ölünce yerine geçen kardeşi III. Osman bu işi tamamlamış (1169/1756), adını da Nûr-i Osmânî koymuştur. III. Osman ve III. Mustafa devirlerinde sadrazamlık görevinde bulunan Râğib Mehmed Paşa'nın yaptırdığı mektep, kütüphane ve şadırvan 1176 Şâbanında (Şubat-Mart 1763) tamamlanarak hizmete açılmıştır.

III. Osman'dan sonra tahta geçen III. Mustafa, askerî ve idarî sahada giriştiği bazı islahat hareketlerinin yanında ilim sahiplerini himaye etmesiyle de tanınmıştır. 1187 (1773) tarihli vakfiyesinden Lâleli'de camisinin yanında yaptırdığı medresede bir kütüphane kurduğu anla-

şılmaktadır. III. Mustafa saraydaki Bos-tancılar Ocağı'nda da bir kütüphane tesis etmiştir. Bu kütüphane kuruluşundan kısa bir süre sonra bilinmeyen bir sebepten dolayı faaliyetini tatil etmiş ve 1247'de (1831) II. Mahmud'un emriyle Lâleli Medresesi'ne taşınmıştır. III. Mustafa devrinde iki defa şeyhülislâm olan Veliyyüddin Efendi, 1182 (1768) yılında düzenlediği vakfiyesiyle kitaplarını Beyazıt Camii'nin sağ tarafına bitişik olarak yaptırdığı kütüphanesine koydurmuştur. III. Mustafa devri ulemâsından bazıları kitaplarını kütüphanesi olmayan cami ve medreselere vakfetmişlerdir. Şeyh Abdülhatîf Efendi'nin Kasımpaşa'daki Câmî-i Kebîr'e (1172/1758-59), Şeyh Abdülkerîm b. Ahmed'in Eyüp'te Şeyhülislâm Mustafa Efendi'nin yaptırdığı medreseye (1178/1764-65), Erzurum Kadısı Mehmed Zihni Efendi'nin Alaşehir'de Şeyh Sinan Camii'ne (1181/1767), Ayasofya'da cuma vâzii İbrâhim Efendi'nin Eyüp'teki Câmî-i Kebîr'e (1185/1771), Mehmed Efendi'nin Haseki Sultan Camii'ne (1185/1771) kitaplarını vakfettikleri görülmektedir.

Aynı dönemde Anadolu'da ve Rumeli'de yaptırılan bazı medreselerde kütüphanelere yer verildiği gibi müstakil kütüphaneler de kurulmuştur. Mehmed Emin Ağa b. el-Hac Mustafa'nın Edremit (1169/1756) ve Şehâ Ali Efendi'nin Köstendil'deki (1185/1771) medreselerinde birer kütüphane olduğu bilinmektedir. Hekimoğlu Ali Paşa'nın divan efendisi Akovalı Osman Şehîdî'nin, Bosna sancağı beyi İshak Bey oğlu İsmâ Bey'in 862 (1458) yılında Saraybosna'da yaptırdığı camisinin yanına 1173'te (1759-60) ilâve ettiği kütüphanede değerli kitapların yanında arşiv malzemesi de bulunmaktaydı. Hacı Nûman Efendi Sivas'ta 1172'de (1758-59) bir çeşme ve kütüphane inşa ettirmiştir. Arpa Emini Ali Ağa b. Hüseyin'in Tırnova'da cami, mektep ve çeşmesinin yanında bir de kütüphanesinin bulunduğu 1176 (1762-63) tarihli vakfiyesinden öğrenilmektedir. Hüseyin Ağa b. Süleyman Ağa, Bursa'da Kavaklı mahallesinde Nakşibendî Hankahı civarında 1174'te (1760-61) yaptırdığı mescid ve kütüphane için 1194'te (1780) hazırlattığı ek vakfiyeye yeni tahsisler yapmıştır. Ömer Efendi'nin 1172'de (1758-59) Akşehir'de bir kütüphane kurduğu Abdurrahman Paşa'nın Diyarbakır Ulucamii'ne, Tosunzâde Mehmed b. Halil'in Tırnova'da Osman Ağa'nın yaptırdığı medreseye kitaplarını bağışladığı, Müf-

tü Abdullah Efendi'nin Erzincan'da Cuma mahallesindeki cami ve medresesinin yanında bir de kütüphane tesis ettiği yapılan bazı araştırmalar ve vakıf kayıtları dolayısıyla bilinmektedir.

III. Mustafa'nın ölümü üzerine Zilkade 1187 (Ocak 1774) tarihinde tahta çıkan I. Abdülhamid, babası III. Ahmed devrinde başlatılan bazı islahat teşebbüslerini devam ettirmeye çalışmış ve bu hususta sadâret makamını işgal edenlere tam yetki vermiştir. I. Abdülhamid, hayatının elli yılını sarayda kapalı olarak geçirdikten sonra tahta çıktığında Osmanlı Devleti için çok ağır şartlar ihtiva eden Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Askerî ve idarî sahadaki bozuklukların bir an önce düzeltilmesi gerektiğini düşündüğünden köklü icraata girişebilecek Seyyid Mehmed Paşa, Halil Hamîd Paşa gibi liyakatli sadrazamları iş başına getirdi. Bu devirde daha çok askerî sahada islahat hareketlerine ağırlık verilmeyle beraber Kadî İbrâhim Efendi'nin vefatıyla kapanan matbaanın yeniden faaliyete geçirilmesi, ilk riyâziye mektebinin açılması ve bazı kütüphanelerin kurulması gibi eğitim ve kültür alanında da çalışmalar yapıldı. I. Abdülhamid Bahçekapı'da bir külliye inşa ettirmiş ve burada bir kütüphane kurmuştur (1195/1781). XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul dışında birkaç örneğine rastlanan zengin koleksiyonlu, geniş sayılabilecek personel kadrosuna sahip müstakil kütüphanelerin bu asrın sonlarından itibaren artık sayı bakımından arttığı ve devletin diğer şehirlerine yayıldığı görülmektedir.

1197 Muharreminde (Aralık 1782) sadrazamlığa getirilen Halil Hamîd Paşa memleketi Isparta'da ve Burdur'da birer kütüphane kurmuştur (1783). Konya'da 1210'da (1795-96) Yûsuf Ağa tarafından tesis edilen kütüphanenin 1209 (1794-95) tarihli vakfiyesinde Âtîf Efendi, Râgîb Paşa ve Hamidiye kütüphaneleri vakfiyelerine benzer şartlar konulmuştur. Yûsuf Ağa ayrıca Üsküdar'da Mihrimah Sultan Camii içinde 377 kitaptan meydana gelen bir kütüphane kurmuştur.

Ahmed Ağa'nın Rodos'ta (1208/1793-94), Antalya mütesellimi Hacı Mehmed Ağa b. Hacı Osman'ın Antalya'da (1211/1796), Mehmed Râşîd Efendi'nin Kayseri'de (1212/1797), Yûsuf Ziyâ Paşa'nın Keleş'de (1212/1797), Mehmed Paşa'nın Prizren'deki (1220/1805) medresesi yanında Pazvandoğlu Osman Paşa'nın Vidin'de, Hatice Hanım'ın İzmir'de Müftü Camii ve Medresesi yakınında (1221/1806) yaptır-

dıkları kütüphaneler İstanbul dışında bu dönemde kurulan bazı müstakil kütüphanelerdendir. Yine İstanbul dışında tesis edilen Kilis'te Uncuzâde Hasan Efendi Kütüphanesi, Saraybosna'da Mısırî Medresesi yanında Abdullah Kantemir Kütüphanesi (1188/1774), Manisa'da Karaosmanoğulları'ndan Atâullah oğlu Hacı Osman Ağa'nın Nişancı Paşa Kütüphanesi (1203/1789) ve Yûsuf Ağa b. İsmâil'in Hanya Kalesi'ndeki medresesinde kurduğu kütüphane (1203/1789) yanında cami ve medreselere yapılmış kitap vakıfları da vardır.

I. Abdülhamid'in Şâban 1193'te (Ağustos 1779) sadrazamlığa tayin ettiği, Kara Vezir diye meşhur olan Silâhdar Seyyid Mehmed Paşa, memleketi olan Nevşehir'in Arapsun köyünde Rebîülâhîr 1194'te (Nisan 1780) yaptırdığı cami, medrese ve çeşmeden meydana gelen külliyesindeki medresesinin derşanesine Muharrem 1195'te (Ocak 1781) vakfettiği 350 kitabı koydurarak bir kütüphane oluşturmuştur. Ayrıca Haraçcioğlu Cizyedârzâde Bahâeddin Ahmed Efendi'nin Bursa Medresesi'nde (1208/1794'ten önce), Yeğenzâde Süleyman Bey'in Soma'da Emîr Hızır Camii avlusundaki medresesinde (1206/1791-92), Mehmed Emin Efendi'nin Biga sancağına tâbi Çan kasabasındaki medresesinde (1215/1800), Hacı Ahmed Efendi'nin Kastamonu'da Nûmâniyye Medresesi'nde (1217/1802) tesis ettikleri medrese kütüphaneleri ve Yeğen Ali Paşa'nın Manastır'da Emîr Bey Camii'nde (1205/1791), Şeyh Mehmed Efendi'nin Nazilli'de Câmî-i Atîk'te (1211/1796-97), Ahmed Ağa'nın İzmir'de Hisar Camii'nde kurdukları kütüphaneler bu dönemde oluşturulanlardandır.

İstanbul'da Murad Molla Kütüphanesi 1189'da (1775) Damadzâde Mehmed Murad Efendi tarafından Çarşamba semtinde yaptırılmıştır. Tersâne-i Âmirî emini Selim Ağa'nın 1197 (1783) tarihli vakfiyesiyle Üsküdar'da kurduğu kütüphanesinde öğretimin ön planda tutulduğu bilinmektedir. Esmâ Sultan'ın kethüdâsı Çelebi Mehmed Efendi, Saraçhane'de Dülgeroğlu Camii yanında bir kütüphane yaptırarak buraya 697 cilt kitap vakfettirmiştir.

III. Selim, babası III. Mustafa'nın İstanbul Lâleli'deki medresesinde bulunan kütüphanesini yeni vakıflar yaparak ve personel tayin ederek düzenli bir hale getirmiş, aynı medresenin arsasında yeni bir kütüphane kurmuştur. III. Selim devrinde İstanbul'da mevcut kütüphanelere ya-

pılan ek vakıflar yanında yeni kütüphane kurma çalışmaları da görülür. Şeyh Mustafa Hulûsi Efendi Balat'ta (1212/1797), ulemâdan Debbağzâde İbrâhim Efendi Kılıç Ali Paşa Medresesi'nde (1216/1801) kütüphaneler tesis etmişlerdir. Abdülkadir Bey b. Mehmed Paşa'nın Bab Mahkemesi'nde 1223 (1808) yılında kurduğu küçük kütüphane tesbit edilebilen ilk mahkeme kütüphanesi olması bakımından önemlidir.

II. Mahmud döneminde askerî ıslahatların yanında idarî sahada da düzenlemeler yapılmış, nezaretler kurulmuş ve özellikle vakıfları ilgilendiren hususlarda köklü değişikliklere gidilmiştir. Bu değişiklikler bir vakıf müessesesi olan kütüphaneleri de etkilemiştir. Bu devirde tesis edilen yeni kütüphanelerin kitap vakıflarının yanında, kütüphanelerde devlet tarafından kontrol ve düzenleme çalışmalarının yoğunlaştığı görülür. Aynı dönemde İstanbul'daki her caminin yanında veya içinde, ayrıca birçok tekkede kütüphane vardı.

Değişik şehirlerde kurulan kütüphane sayısı arttığı gibi kasaba ve hatta köylerde bile kütüphaneler oluşturulmuştu. Dergâh-i âlî kapıcıbaşlarından Eğridir mütesellimi Yılanlıoğlu Şeyh Ali'nin Eğridir'de (1223/1808), Vahid Paşa'nın Kütahya'da (1226/1811), el-Hâc Ahmed Ağa'nın Harput'ta Kurşunlu Camii'nde (1227/1812), Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Kavala'da birer kütüphane kurdukları görülmektedir. Bazı vakıf kayıtlarında ve yapılan araştırmalarda belirtildiğine göre II. Mahmud devrinde İstanbul dışında tesis edilen diğer kütüphanelerin bir kısmı şunlardır: İzmir Müftü Camii Kütüphanesi (1234/1819), Bursa'da Şeyh Ahmed Gazzî Kütüphanesi, Burdur'da Şeyh Mustafa Efendi Kütüphanesi (1239/1823-24), Çankırı'da Şâkir Efendi Kütüphanesi (1243/1827-28), Kastamonu'da Ekmekçi-başı yahut Merdiyye (1243/1827-28) ve Münire Medresesi (1250/1834) kütüphaneleri, Kıbrıs'ta Ayasofya Camii'nde Hacı Yûsuf Kütüphanesi (1244/1828-29), Kastamonu'nun Gedos kazasında Gedosî Mehmed Efendi Medresesi Kütüphanesi (1247-1249/1831-1833), Hazinesarâde Abdullah Paşa Kütüphanesi (1251/1835).

II. Mahmud devrinde İstanbul'da kurulan kütüphaneler arasında tekke kütüphaneleri ilk sırayı almaktadır: Çarşamba'da Dârülmesnevî, Eyüp Nişancası'nda Şeyh Murad, Kocamustafapaşa'da Feyziyye, Eyüp'te Selâmi Efendi, Unkapanı'nda Şâzeliyye, Galata Mevlîhânesi'nde Hâ-

let Efendi ve Üsküdar Çiçekçi'de Selimiye Nakşibendî Dergâhı'nda Dâhiliye Nâzırı Mehmed Said Pertev Paşa'nın kurduğu Selimiye Kütüphaneleri.

II. Mahmud, Medine'de kendi adıyla anılan bir medrese ve bu medresenin yanında birkaç bin kitap mevcudu olan bir kütüphane kurmuştur. II. Mahmud'un Mekke'de de bir kütüphane tesis etmek istediği ve koleksiyonun teşkiline çalıştığı biliniyorsa da sağlığında bu kütüphaneyi kurduğuna dair bir kayıt yoktur. Daha sonra Mekke'de Sultan Abdülmecid tarafından tesis edilen kütüphane II. Mahmud'un bu teşebbüsünün bir ürünüdür.

Bu dönemde ayrıca kütüphanelerin kontrolü ve sayımıyla ilgili çalışmalar yapılmış, bu çalışmalar 1242'de (1826-27) Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'nin kuruluşuyla daha da yoğunlaşmıştır. Beyazıt Camii'nin bitişiğinde tesis edilen Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'ne nakledilen Taşköprizâde İbrâhim Efendi, Halil Efendi, Fenârî oğlu Şemseddin, Tatar Abdullah ve Ebûbekir Efendi koleksiyonlarının sayımı yapılarak müstakil bir katalog hazırlanmıştır. 1235 (1820) yılında Damad İbrâhim Paşa'nın Şehzadebaşı'ndaki medresesinde bulunan kütüphanesinin ve 1236 Saferinde (Kasım 1820) Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin sayımları da yapılarak yeni kataloglar düzenlenmiştir. 1242'de (1826-27) Bahçekapı'da Vâlide Sultan Türbesi'ndeki kitapların yeni bir katalogu hazırlanmış, Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi'ndeki kitaplar Ayasofya Camii'nin yanındaki büyük türbeye nakledilmiştir. II. Mahmud, babası I. Abdülhamid'in Medine'deki medresesinde kurduğu kütüphanenin düzenlenmesi için bazı faaliyetlerde bulunmuştur. 1246 (1830-31) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre medrese ve kütüphane tamir edilmiş, dışarıya verilen 500 civarında kitap tekrar kütüphanede toplanmış ve yeni dolaplara yerleştirilmiştir. III. Mustafa'nın tesis ettiği iki kütüphaneden biri olan Bostancılar Ocağı'ndaki kütüphane, II. Mahmud'un emriyle sayılarak 1247 (1831-32) yılında Lâleli Medresesi Kütüphanesi'ne taşınmıştır. I. Mahmud'un Ayasofya'da kurduğu kütüphanenin 1247'de (1831-32), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Divanyolu'ndaki medresesinde bulunan kütüphanesiyle Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'nin 1248'de (1832) sayımları yapılmış ve katalogları düzenlenmiştir. II. Mahmud, 1254 (1838) yılında Harem-i şerif müdürünün mura-

caatı üzerine Medine kütüphanelerinde bulunan eserleri ciltlemek için birkaç mücellit göndermiş, bunlar muhtelif kütüphanelerden pek çok kitabı yeniden ciltlemiş veya tamir etmiştir.

Tanzimat döneminde vakıf kütüphane kurma ve mevcut kütüphaneleri kitap bağışlarıyla zenginleştirme faaliyetleri devam etmiştir. Bu devirde Batı'daki örneklerine göre yeni kütüphane tesis etme ve Batı tarzında yenileştirme faaliyetleri görülmekteyse de vakıf kütüphanelerinin yönetimi ve koleksiyonlarının teşkilinde büyük değişiklikler meydana geldiği söylenemez. Hüsrev Paşa İstanbul Eyüp'te 1255'te (1839) ve Sahafılar Şeyhizâde olarak tanınan Esad Efendi'nin Yerebatan Sarayı yakınında (1262/1846) kurdukları kütüphanelerle Şeyh Mehmed Murad'ın Çarşamba'da tesis ettiği Dârülmesnevî Kütüphanesi (1260/1844), Abdurrahman Nâfiz Paşa'nın Yenikapı Mevlîhânesi'nde (1267/1851), Kalkandelenli Mehmed Ağa'nın Çarşamba'da kurduğu yeni medrese kütüphanesi (1286/1869), Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Sultan'ın Vâlide Camii'nde (1288/1871), II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda (1299/1882), Vecihî Paşazâde Kemal Paşa'nın Sultanahmet civarında Dügümlü Baba Tekkesi'nde kurulan kütüphanesi (1303/1886), Eyüp'te Hasan Hüsnü Paşa'nın (1312/1894-95) ve Hacı Mahmud Efendi'nin Beşiktaş Yahyâ Efendi Dergâhı'nda tesis ettiği kütüphane (1319/1901), Tanzimat'tan sonra İstanbul'da kurulduğu bilinen vakıf kütüphaneleri arasında sayılabilir.

Tanzimat'tan sonra İstanbul dışında da kütüphaneler kurulmaya devam edilmiştir. İsmail Paşa'nın Halep'te (1255/1839), Osman Paşa'nın Trabzon'da Hatuniye Medresesi'nde 1260 (1844), Ahmed Ağa'nın Sivas Gürün'de tesis ettiği Kâşifiye Kütüphanesi (1265/1849), Besim Ağa'nın Nevşehir'de (1271/1855), Tahsin Ağa'nın Ürgüp'te (1272/1856), Kara Tava Ahmed Efendi'nin Üsküp'te (1276/1859-60), Mustafa Paşa'nın İşkodra'da (1277/1860-61), Kâmil Paşa'nın Elaziğ'da (1285/1868), Hacı İsmail Ağa'nın Çankırı'da Ali Bey Camii'nde (1285/1868), Hacı Abbas'ın Kalkandelen'de Çarşı Camii'nde (1286/1869), Hacı Mahmud Efendi'nin Câmi-i Kebîr'de (1305/1888), Abdülkerim Paşa'nın Manastır'da (1312/1894-95), Sabri Bey'in Kalkandelen'de (1312/1894-95) ve Ebûbekir Efendi'nin Üsküp'te (1313/1895-96) tesis ettiği kütüphaneler bunlardan bazılarıdır.

Ancak Tanzimat döneminde eğitim ve öğretim alanında başlayan yenileşme süreci vakıf kütüphanelerini önemli ölçüde etkilemiş, yenileşmeye ayak uyduramayan bu kurumları giderek toplum içindeki fonksiyonlarını yitirmiştir. Tanzimat'tan sonra vakıf kütüphanelerinin durumu özellikle XX. yüzyılın başlarında kötüye gitmiştir. Bununla ilgili olarak yapılan şikâyetler kütüphanelerin düzenli biçimde açılmadığı, hâfız-ı kütüblerin aylıklarının yetersiz oluşu yüzünden vazifelerini lâ-yıkıyla yapmadıkları, kütüphaneler şehir içinde dağınık bir halde olduğundan istifadenin zorlaştığı, toplu katalogları bulunmadığı için kitaplardan kolaylıkla yararlanılamadığı, kitaplar uygun şartlarda muhafaza edilmediği için durumlarının gün geçtikçe kötüye gittiği gibi konular etrafında yoğunlaşmaktaydı.

Kütüphanelerin bağlı bulunduğu vakıfların idaresi XIX. yüzyılın başlarına kadar Evkâf-ı Hümâyun müfettişliğince yürütülmüş, 1242 (1826-27) yılında Evkâf-ı Hümâyun Nezâretî kurulunca bu nezâret bünyesindeki Evkaf müfettişliğine verilmiştir. Tanzimat'tan sonra vakıf kütüphanelerinin sorumluluğu 1326 r. (1910) yılına kadar Evkaf Nezâreti ile Maarif Nezâreti tarafından paylaşılmış, ardından ya Maarif Nezâreti'ne ya da Evkaf Nezâreti'ne bırakılmıştır. Ancak bir süre devam eden ikili sorumluluk kütüphanelerin düzenli işlemesi bakımından önemli bir sakınca oluşturmuştur.

Tanzimat döneminde vakıf kütüphanelerinin fizikî şartlarının iyileştirilmesi, düzenli kataloglarının hazırlanması, toplu katalog tanzimi ve hâfız-ı kütüblerin ücretlerinin iyileştirilmesi için bazı çalışmalar yapılmıştır. Ancak bütün teşebbüslere rağmen vakıf kütüphanelerinin yeniden organizasyonunda ve düzenli bir şekilde faaliyet göstermeleri konusunda pek başarılı olunamamıştır. Asırlar boyunca sosyal ve kültürel hizmetlerin yürütülmesinde önemli payı olan vakıf müessesesinin çeşitli sebeplerden ötürü zayıflaması bu sisteme bağlı kurumları da etkilemiş ve kütüphaneler de bundan nasibini almıştır. Sultanların ve devlet adamlarının kurduğu zengin vakıflara sahip kütüphaneler bir dereceye kadar faaliyetlerini sürdürülebilmeye de cami, mescid ve tekelerde tesis edilen, yeterli gelire sahip olmayan kütüphaneler, görevlilerine maaş ödeyemediğinden hizmet verecek personelden yoksun kalmıştır. Vakıf müessesesinin dokunulmazlığı ve buna ilâveten

imparatorluğun süratle gerileyen iktisadî vaziyeti devletin bu koleksiyonların muhafazası yönünde alacağı tedbirleri de zorlaştırmıştır.

Vakıf kütüphanelerinin gerilemesinin sebeplerinden biri de koleksiyonlarının yapısıdır. Daha çok medrese öğrencilerinin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak klasik İslâm ilimlerine ait kitaplardan oluşan bu koleksiyonların kullanımını medreselerin yerini yeni okulların almasıyla azalmıştır. Bunların vakıf kuruluşu olması, bünyelerinde yenilik yapıp dönemin ihtiyaçlarına cevap verecek hale gelmelerini engellemiştir. Sadece mevcut koleksiyonu korumaya yönelik bir yapılanma sonucunda yeni eserlerin kütüphaneye kazandırılması mümkün olmayınca Cumhuriyet dönemine kadar vakıf kütüphaneleri sadece medrese öğrencilerinin ve klasik İslâm ilimleri üzerine araştırma yapacak kimselerin başvurduğu bir kurum haline gelmiş, imparatorlukta medreselerin eski önemini koruyamaması vakıf kütüphanelerinin de önemini azaltmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Emevîler-Abbâsiler. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), II, 72; Osman Ersoy, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt*, Ankara 1963, s. 12; Hüseyin Ermin, *Târîhu'l-'İrâk fi'l-'asri's-Selcûki*, Bağdad 1385/1965, s. 399; Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri*, Chicago 1967, II, 10-14; Youssef Eche, *Les bibliothèques arabes*, Damas 1967, s. 13-14, 18, 21, 23-28, 53, 57, 58, 60-62, 128, 140, 180-184, 189; M. M. Azami, *Studies in Early Hadith Literature*, Indianapolis 1978, s. 17; M. Mâhir Hamâde, *el-Mektebât fi'l-İslâm*, Beyrut 1981, s. 56-57, 87; G. Makdisi, *The Rise of Colleges*, Edinburgh 1981, s. 24-27; Sami al-Sakkar, "The Mustansiriyyah Madrasah and its Role in Islamic Education", *Arabian and Islamic Studies* (ed. R. Bidwell), London 1983, s. 124; J. Pedersen, *The Arabic Book*, Princeton 1984, s. 61; C. Avvâd, *Ĥazâ'inü'l-kütübi'l-kadime fi'l-'İrâk*, Beyrut 1406/1986, s. 104, 115-117, 120-121, 158, 177-180, 218-219, 238-239; Yahyâ Mahmûd Sââtî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-'Arabiyye*, Riyad 1408/1988, s. 46, 47, 80, 108; M. L. Wilkins, "Islamic Libraries to 1920", *Encyclopedia of Library History* (ed. A. Wiegand-D. G. Davis), New York 1994, s. 296-301; M. Kürd Ali, "el-Kütüb ve'l-mektebât fi'l-'Şâm", *el-Muktefa*, LXXIV, Kahire 1929, s. 505-506; Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of Abbasids", *IC*, III/2 (1929), s. 216; a.mlf., "Feth h. Hakan" (trc. Hakkı Dursun Yıldız-Neyire Milanî), *TD*, sy. 27 (1973), s. 42, 49; R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propaganda", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LI (1934-35), s. 87-88; a.mlf., "Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period- Concluded", a.e., LIV (1937), s. 52-55; a.mlf., "Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period", a.e., LII (1935-36), s. 248-251; LIII (1936-37), s. 240-245; Sh.

Inayatullah, "Bibliophilism in Medieval Islam", *IC*, XII/2 (1938), s. 160; A. S. Qasimi, "Libraries in the Early Islamic World", *Journal of the University of Peshawar*, I/6 (1958), s. 1; Nâcî Ma'rûf, "Ulemâ'ü Mustansiriyye", *Mecelletü Külliyyeti'l-'âdâb*, I, Bağdad 1959, s. 319; M. Hüseyin ez-Zebidî, "el-Merâkizü's-sekâfiyye fi'l-'İrâk fi'l-'ârneyni'r-râbi' ve'l-hâmisi'l-hicri", *el-Mü'errihu'l-'Arabî*, XX, Bağdad 1981, s. 207-208; M. Hüseyin Assâf, "el-Medresetü'l-Mustansiriyye fi Bağdâd", *el-Faysal*, sy. 51, Riyad 1981, s. 116; M. Rüstem Divân, "el-Mektebât fi'l-'âlemi'l-'Arab ve'l-İslâm fi'l-'asri'l-vasit", *el-Mevrid*, IX/4, Bağdad 1981, s. 284; Kabir Ahmad Khan, "Library Movement in the Muslim World", *IC*, LVI/4 (1982), s. 305, 307; Fikret İşiltan, "Me'mun", *İA*, VII, 699; Abdüllaif b. Abdullâh Dehîş, "Neş'etü'l-mektebeti'l-İslâmiyye ve tetavvürühâ hattâ evâhiri'l-'asri'l-'Abbâsi", *el-'Arab*, sy. 7-8 (1986), s. 487-489, 496; W. Heffening - [J. D. Pearson], "Maktaba", *EP* (İng.), VI, 197-199.

Endülüslü Emevîleri. Filib dî Tarrâzî, *Ĥazâ'inü'l-kütübi'l-'Arabiyye fi'l-hâfikayn*, Beyrut 1947, I, 243-250; P. K. Hitti, *History of the Arabs*, London 1970, s. 563-564; M. Mâhir Hamâde, *el-Mektebât fi'l-İslâm*, Beyrut 1981, s. 125; Mohamed Makki Sibai, *Mosque Libraries: An Historical Study*, London 1987, s. 54-55; Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990, s. 188-195; R. Hillenbrand, "Medieval Cordoba as a Cultural Centre", *The Legacy of Muslim Spain* (ed. Salma Khadra Jayyusi), Leiden 1992, s. 120-121; J. R. y Tarrago, "Bibliöfölos y Bibliotecas en la Espana musulmana", *Disertaciones y Opúsculos*, I, Madrid 1928, s. 181-218 (aynı makalenin tercümesi için bk. "el-Mektebât ve hevâtü'l-kütüb fi İsbânya'l-İslâmiyye", trc. Cemâl M. Muhriz, *MMMA* [Kahire], IV [1958], s. 77, 87, 90-91; V [1959], s. 91-92, 96-97); R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propaganda", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LI (1934-35), s. 108-110; S. M. Imamuiddin, "Hispano-Arab Libraries, Books and Manuscripts", *JPHS*, VII/2 (1959), s. 104, 106, 107-108; Mustafa Behcet Müneccid, "et-Ta'îim fi'l-Endelüs fi'l-'ârni'l-hâmisi li'l-hicri", *Âdâbü'r-râfideyn*, X, Musul 1979, s. 248-249; D. Wasserstein, "The Library of al-Hakam II al-Mustansir and the Culture of Islamic Spain", *Manuscripts of the Middle East*, V, Leiden 1990-91, s. 99-105; M. Marin, "The Captive Word: A Note on Arabic Manuscripts in Spain", *al-Masaq*, VIII, Leeds 1995, s. 155-169.

Hamdâniler. Filib dî Tarrâzî, *Ĥazâ'inü'l-kütübi'l-'Arabiyye fi'l-hâfikayn*, Beyrut 1947, I, 121-122; Youssef Eche, *Les bibliothèques arabes*, Damas 1967, s. 99, 130-131; Saïd ed-Diveci, *Târîhu'l-Mevşil*, Musul 1402/1982, s. 192; Yahyâ Mahmûd Sââtî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-'Arabiyye*, Riyad 1404/1988, s. 35-38; İsmail E. Erünsal, "İslâm Dünyasında Bir Kütüphane Türü Olarak Darüülimlerin Ortaya Çıkışı", *Prof. Dr. Osman Ersoy'a Armağan*, Ankara 1990, s. 69, 73; M. Râgıb et-Tabbâh, "Dârü'l-kütüb fi Haleb kadimen ve hadîşen", *MMİAdm.*, XV/7-8 (1937), s. 300, 301; M. Hüseyin ez-Zebidî, "el-Merâkizü's-sekâfiyye fi'l-'İrâk fi'l-'ârneyni'r-râbi' ve'l-hâmisi'l-hicri", *el-Mü'errihu'l-'Arabî*, XX, Bağdad 1981, s. 213.

Büveyhîler. Filib dî Tarrâzî, *Hzâzâ'inû'l-kütübî'l-'Arabîyye fi'l-hâfîkayn*, Beyrut 1947, I, 101-102, 161; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, Calcutta 1964, s. 169-170; a.mlf., "Libraries and Academies During the Buwayhid Period-946 A.D. to 1055 A.D.", *IC*, XXIII/1 (1959), s. 31-33; Youssef Eche, *Les bibliothèques arabes*, Damas 1967, s. 100, 101, 108, 111, 115, 116, 324; H. Busse, *Chalif and Grosskönig, Die Buyiden im Iraq (945-1055)*, Wiesbaden 1969, s. 524, 528, 529; S. M. Imamuddin, *Some Leading Muslim Libraries of the World*, Bengladesh 1983, s. 30; C. Avvâd, *Hzâzâ'inû'l-kütübî'l-kadîme fi'l-'Irâk*, Beyrut 1406/1986, s. 126-129, 139, 145, 223, 231, 234-235; Yahyâ Mahmûd Sââtî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-'Arabîyye*, Riyad 1408/1988, s. 37, 38, 45, 107; M. Mâhir Hamâde, *el-Mektebât fi'l-'İslâm*, Beyrut 1998, s. 88, 89-90, 111-113, 130-132, 145; Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of the Abbasids", *IC*, III/2 (1929), s. 225; R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propaganda", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LI (1934-35), s. 88, 90, 91, 93, 94; M. A. Muid Khan, "As-Sahib ibn Abbâd as a Writer and Poet", *IC*, XVII/2 (1943), s. 176-205; M. Hüseyin ez-Zebîdî, "el-Merâkizü's-sekâfiyye fi'l-'Irâk", *el-Mü'errihu'l-'Arabî*, XX, Bağdad 1981, s. 206-207, 210-211, 213, 214; Kabir Ahmad Khan, "Library Movement in the Muslim World", *IC*, LVI/4 (1982), s. 308.

Sâmânîler. Filib dî Tarrâzî, *Hzâzâ'inû'l-kütübî'l-'Arabîyye fi'l-hâfîkayn*, Beyrut 1947, I, 170-171; M. Mâhir Hamâde, *el-Mektebât fi'l-'İslâm*, Beyrut 1981, s. 109-110; V. V. Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981, s. 15; Gulâm Fâruk Nilâb Rahîmî, *Seyri-Târîhi Kitâbhânehâ der Afgânîstân*, Tahrân 1361, s. 104-115; Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of the Abbasides", *IC*, III/2 (1929), s. 218.

Fâtümîler. Makrizî, *Müsevvedetü Kitâb'l-Mevâ'iz* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), London 1416/1995, s. 300-307; De Lacy O'leary, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, Delhi 1923, s. 99-120; Zekî M. Hasan, *Künûzü'l-Fâtümiyyîn*, Kahire 1937, s. 27-34; Filib dî Tarrâzî, *Hzâzâ'inû'l-kütübî'l-'Arabîyye fi'l-hâfîkayn*, Beyrut 1947, I, 177-198; Youssef Eche, *Les bibliothèques arabes*, Damas 1967, s. 75-77, 80, 81, 90, 93-95, 96-97, 122-123, 126, 249, 263; M. Mâhir Hamâde, *el-Mektebât fi'l-'İslâm*, Beyrut 1981, s. 84, 117, 120-121; Hasan İbrâhim Hasan, *Târîhu'd-devletü'l-Fâtümiyye*, Kahire 1981, s. 430, 435; R. G. Khoury, "Une description fantastique des fonds de la bibliothèque royale, Hizanat al-kutub au Caire", *Proceedings of the Ninth Congress of the Union européenne des arabisants et islamisants* (ed. R. Peters), Leiden 1981, s. 123 vd.; S. M. Imamuddin, *Some Leading Muslim Libraries of the World*, Bengladesh 1983, s. 36; J. Pedersen, *The Arabic Book*, Princeton 1984, s. 114; Ph. K. Hitti, *History of the Arabs*, London 1986, s. 628; Saïd İsmâil Alî, *Ma'âhidü't-terbiyeti'l-'İslâmiyye*, Kahire 1986, s. 410, 418-420, 431-436; Mohamed Makki Sibai, *Mosque Libraries*, London 1987, s. 49-69; Yahyâ Mahmûd Sââtî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-'Arabîyye*, Riyad 1408/1988, s. 41, 70; M. Abdülmün'im el-Hafâcî, *el-Ezher fi elf'âm*, Beyrut 1408/1988, s. 60-61; H. Halm,

The Empire of Mahdi: The Rise of the Fatimids, Leiden 1996, s. 366-370; a.mlf., *The Fatimids and their Traditions of Learning*, London 1997, s. 71-78; Eymen Fuâd Seyyid, *el-Kitâbü'l-'Arabîyyü'l-mahfûz ve 'ilmü'l-mahfûzât*, Kahire 1997, s. 234-235, 238-241; Hızır Ahmed Atâullah, *el-Hayâtü'l-fikriyye fi Mısr fi'l-'aşri'l-'Abbâsî*, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-'Arabî). s. 161-175; R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propaganda", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LI (1934-35), s. 99, 100, 102; G. Wiet, "Recherches sur les bibliothèques égyptienne aux Xe et XIe siècles", *Cahiers de civilisation médiévale*, VI (1963), s. 5-6, 7-9; Kabir Ahmad Khan, "Library Movement in the Muslim World", *IC*, LVI/4 (1982), s. 309; Abdullah Sâlih b. İsa, "el-Mektebetü'l-'İslâmiyye fi Mısr fi'l-'aşri'l-Fâtümi", *'Âlemü'l-kütüb*, VI/4, Riyad 1985, s. 506; Ghulam Ali Allama, "Development of Libraries During the Fatimid Caliphate in Egypt", *Sind Quarterly*, XIV/4, Karachi 1986, s. 31, 34; Ali Asgar Şirî, "İlel-i Ufûl-i Kitâbhânehâ-yı İslâmî", *Âyine-i Pejuhês*, IV/22, Kum 1372/1993, s. 371-372; J. Pedersen, "Mescid", *İA*, VIII, 50.

Eyyübîler. Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, s. 82, 91-93, 127, 205, 215, 293, 359, 361, 484; Filib dî Tarrâzî, *Hzâzâ'inû'l-kütübî'l-'Arabîyye fi'l-hâfîkayn*, Beyrut 1947, I, 183-184; Youssef Eche, *Les bibliothèques arabes*, Damas 1967, s. 47, 204-207, 209, 210; 214-216, 221-233, 236, 244-245, 251-255; I. E. Ghanem, *Zur Bibliotheksgeschichte von Damascus 1115-1516*, Bonn 1969, s. 45, 47, 48-50, 84-89, 101, 118, 122-123, 124, 126, 135-137, 145-150; Abdülcelil Hasan Abdülmehdî, *el-Hareketü'l-fikriyye fi zil-l-'Mescidi'l-Akşâ fi'l-'aşreyni'l-Eyyübî ve'l-Memlûkî*, Amman 1980, s. 260-280; M. Kürd Ali, *Hıtafû's-Şâm*, Dimaşk 1403/1983, s. 191-194; Mohamed Makki Sibai, *Mosque Libraries*, London 1987, s. 70, 74; Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Eyyübî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 327, 334, 335; Ahmed Fevzi el-Heyb, *el-Hareketü's-şîriyye fi zemâni'l-Eyyübîn fi Halebe's-Şehbâ*, Küveyt 1407/1987, s. 70-71; Kâmil el-Aselî, "el-Evkâf ve't-ta'îm fi'l-'Kuds", *el-Hađâretü'l-'İslâmiyye*, Amman 1987, III, 144-146; Yahyâ Mahmûd Sââtî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-'Arabîyye*, Riyad 1408/1988, s. 70, 81, 84, 85, 109-110, 113; E. Herzfeld, "Damascus: Studies in Architecture III", *AI*, XI-XII (1988), s. 58; Eymen Fuâd Seyyid, *el-Kitâbü'l-'Arabîyyü'l-mahfûz ve 'ilmü'l-mahfûzât*, Kahire 1997, s. 241-242; R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propaganda", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LI (1934-35), s. 99; Es'ad Tales, "Düru kütübî Filistin ve nefâ'isü mahfûzâtihâ", *MMIADm.*, XX (1945), s. 234-235.

Ammâroğulları (Benî Ammâr). Youssef Eche, *Les bibliothèques arabes*, Damas 1967, s. 117-118; N. Jidejian, *Tripoli: Through the Ages*, Beirut 1980, s. 48; Yahyâ Mahmûd Sââtî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-'Arabîyye*, Riyad 1988, s. 48; Ömer Abdüsselâm Tedmürî, *Lüb-nân min'e's-siyâdeti'l-Fâtümiyye hatta's-sukûti bi-yedi's-Salibiyyîn*, Trablus 1994, s. 223-225, 288-302; Eymen Fuâd Seyyid, *el-Kitâbü'l-'Arabîyyü'l-mahfûz ve 'ilmü'l-mahfûzât*, Kahire 1997, s. 237; Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of Abbasids", *IC*, III/

2 (1929), 236-237; Abdullah Muhlis, "Hizânetü 'Alî el-Magribî fi Trablussâm", *MMIADm.*, XVIII/3-4 (1943), s. 123.

Zengîler. Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 509; Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, s. 99-100, 608; M. Kürd Ali, *Hıtafû's-Şâm*, Dimaşk 1925, s. 191-192; a.mlf., "el-Kütüb ve'l-mektebât fi's-Şâm", *el-Muktetef*, LXXIV, Kahire 1968, s. 2-3, 40-41, 49-53; Youssef Eche, *Les bibliothèques arabes*, Damas 1967, s. 212-213, 235, 243; N. Elisséef, *Nür ad-Din*, Damas 1967, III, 757, 758, 759, 761, 838, 843; I. E. Ghanem, *Zur Bibliotheksgeschichte von Damascus 1115-1516*, Bonn 1969, s. 82-84, 107-108, 144; Hasan Nasrullah, *Târîhu Ba'albek*, Beyrut 1404/1984, II, 734; C. Avvâd, *Hzâzâ'inû'l-kütübî'l-kadîme fi'l-'Irâk*, Beyrut 1406/1986, s. 26, 127-129; Yahyâ Mahmûd Sââtî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-'Arabîyye*, Riyad 1408/1988, s. 47, 107; E. Herzfeld, "Damascus: Studies in Architecture I", *AI*, IX/1 (1968), s. 2-3, 40-41, 49-53; K. V. Zetterstéen, "Nür-ed-Dîn", *İA*, IX, 361.

Resûlîler ve Zeydîler. Filib dî Tarrâzî, *Hzâzâ'inû'l-kütübî'l-'Arabîyye fi'l-hâfîkayn*, Beyrut 1947, I, 152-153; İsmâil b. Ali el-Ekva', *el-Medârisü'l-'İslâmiyye fi'l-Yemen*, Beyrut 1986, s. 31, 35, 124, 127, 194, 203, 240, 248, 252-253, 268, 296, 318, 322, 348, 371; a.mlf., "et-Türâşü'l-fikrî fi gâbiri'l-Yemen ve hâzirih", *MMLAÜr.*, IV/11-12 (1981), s. 79-81; Mohamed Makki Sibai, *Mosque Libraries*, London 1987, s. 78; Yahyâ Mahmûd Sââtî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-'Arabîyye*, Riyad 1408/1988, s. 85, 86, 87, 89.

Selçuklular. Süheyl Ünver, "Selçuklular Zamanında Kütüphaneler Üzerine Yeni Örnekler ve Bazı Mülahazalar", *TTK Bildiriler*, III (1948), s. 642-647; a.mlf., "Anadolu Selçukluları Zamanında Umumi ve Hususi Kütüphaneler", *Atatürk Konferansları II: 1964-68*, Ankara 1970, s. 8-10; Hüseyin Ermin, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'aşri's-Selçukî*, Bağdad 1385/1965, s. 395; Youssef Eche, *Les bibliothèques arabes*, Damas 1967, s. 169; Mehmet Önder, *Mevlânâ Şehri Konya*, Ankara 1971, s. 117, 121; Ghulam Rab-bani Aziz, *A Short History of Khwarazmshahs*, Karachi 1978, s. 216; M. Mâhir Hamâde, *el-Mektebât fi'l-'İslâm*, Beyrut 1981, s. 84, 135-136; Gulâm Fâruk Nilâb Rahîmî, *Seyri-Târîhi Kitâbhânehâ der Afgânîstân*, Tahrân 1361, s. 122-133; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985, s. 92; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985, s. 178; a.mlf., "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 393-399; C. Avvâd, *Hzâzâ'inû'l-kütübî'l-kadîme fi'l-'Irâk*, Beyrut 1406/1986, s. 147-149, 150-151; Saïd Merizen Asîrî, *el-Hayâtü'l-'İlmiyye fi'l-'Irâk fi'l-'aşri's-Selçukî*, Mekke 1987, s. 180-203; Yahyâ Mahmûd Sââtî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-'Arabîyye*, Riyad 1408/1988, s. 49, 67-68, 79; Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 30; Nûrullah Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye ve Te'strât-ı 'İlmi ve İctimâ'î-i Hân*, Tahrân 1372, s. 176-181, 240-241; R. S. Mackensen, "Four Great Libraries of Medieval Baghdad", *Library Quarterly*, II (1932), s. 295; Müjgân Cuncbur, "Selçuklu Devri Konya Kütüphanesi", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, II/1, Konya

1986, s. 41-42; Mustafa Can, "Selçuklular Devri Konya Kütüphaneleri Tarihçesi", a.e., II/1 (1986), s. 51.

Hârizmşahlr ve Gurlular. Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of Hhwarazmshahs*, Karachi 1978, s. 216; M. Mâhir Hamâde, *el-Mektebât fi'l-İslâm*, Beyrut 1981, s. 127-128; V. V. Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981, s. 526; Gulâm Fâruk Nîlâb Rahîmî, *Seyr-i Târîhi Kitâbhânehâ der Afğânîstân*, Tahran 1361, s. 133-146; Yahyâ Mahmûd Sââtî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-'Arabiyye*, Riyad 1408/1988, s. 81.

Memlûkler. Nehrevâfî, *el-'lâm bi-a'lâmi Beytillâhi'l-harâm* (Ahmed b. Zeynî Dahlân, *Hulâsatü'l-keâm* içinde), Kahire 1305, s. 152; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 117-118; Abdülatîf İbrâhîm, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962, s. 15-35; Youssef Eche, *Les bibliothèques arabes*, Damas 1967, s. 255-256, 259, 260, 261, 264; I. E. Ghanem, *Zur Bibliothekgeschichte von Damascus 1115-1516*, Bonn 1969, s. 128-130; Yahya Mahmûd Sââtî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-'Arabiyye*, Riyad 1408/1988, s. 71, 73, 85, 88, 89, 90, 107, 112; M. Kemâleddin İzzeddin, *el-Hareketü'l-'ilmîyye fi Mısr: Devletü'l-Memâlikü'l-Cerâkise*, Beyrut 1990, s. 74-79; Seyyid en-Neşşâr, *Târîhu'l-mektebât fi Mısr: el-'Asrü'l-Memlûkî*, Kahire 1993, s. 16, 83, 86, 90; Eymen Fuâd Seyyid, *el-Kitâbü'l-'Arabiyyü'l-mahtût ve 'ilmü'l-mahtûtât*, Kahire 1997, s. 249-254; a.m.f., "Naşşârî kadimânî fi fâretü'l-kütüb", *MMMA* (Kahire), IV/1 (1958), s. 128-129; Muhtârüddin Ahmed, "Mahtûd b. 'Alî el-Ustadâr ez-Zâhiri", *Mecelle-i 'Ulûm-i İslâmiyye*, I/1, Aligarh 1960, s. 123-146; Fahreddin Fâlih, "et-Ta'lim fi zillî devleti'l-Memâlik", *Âdâbü'r-râfideyn*, X, Musul 1979, s. 394; G. Leiser, "The Endowment of the al-Zahiriyya in Damascus", *JESHO*, XXVII/1 (1984), s. 44; Ali es-Seyyid Ali Mahmûd, "Mektebâtü'l-'Kuds fi 'aşri selâfîni'l-Memâlik", *Mecelle-i'l-mektebât ve'l-ma'lûmâtü'l-'Arabiyye*, IV/4, London 1984, s. 9; İsmâil Ahmed İsmâil, "Medresetü's-Sultân Kayıtbay fi'l-Mescidü'l-Harâm", *el-'Arab*, XIV/1-2, Riyad 1979-80, s. 88.

Hindistan'daki Müslüman Türk Devletleri. Sh. Abdülaziz, *The Imperial Library of the Mughuls*, Lahore 1967, s. 43-44, 49-52, 57; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 226; Gulâm Fâruk Nîlâb Rahîmî, *Seyr-i Târîhi Kitâbhânehâ der Afğânîstân*, Tahran 1361, s. 133-146; A. Rakkhi Butt, "Development of Libraries in Sind", *Sindhological Studies*, Karachi 1982, s. 87; S. M. Imamuddin, *Some Leading Muslim Librarians of the World*, Bangladesh 1983, s. 95-97, 99, 105-106; Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of the Abbasids", *IC*, III/2 (1929), s. 226; R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propaganda", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LI (1934-35), s. 93; S. A. Zafar Nadvî, "Libraries During the Muslim Rule in India", *IC*, XIX/1 (1945), s. 329-331, 336-341, 342-347; Dharma Banu, "The Mughul Libraries", *JPHS*, II/4 (1954), s. 287, 292, 297-298; M. Hamidü'z-Zafar, "Abd al-Rahim Khan-Khanan and his Library", a.e., III/2 (1955), s. 119-122; Mohamed Taher, "Dargah Libraries in India: A Compar-

ative Study", *International Library Review*, XVIII, Copenhagen 1986, s. 337-345; a.m.f. v.dğr., "Madrasa Libraries in India", a.e., XXI (1989), s. 83-97; Mehdi Hâce Piri, "Kitâbhânehâ-yi Leknev", *Mışkât*, sy. 18-19, Meşhed 1989, s. 172-194.

Kuzey Afrika'daki Müslüman Devletler. Abdülhâdî et-Tâzi, *Câmi'u'l-Karaviyyin*, Beyrut 1972, I, 123-124; II, 452-453; III, 668-669; a.m.f., *Fehârisü mahtûtâtü'l-Hizâneti'l-Hase-niyye*, Rabat 1983, s. IV, V-VIII; Yahyâ Mahmûd Sââtî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-'Arabiyye*, Riyad 1408/1988, s. 51-52, 72-73; Tâhâ Velî, *el-Mesâcid fi'l-İslâm*, Beyrut 1409/1988, s. 573-574, 576-580; Latifa Benjelloun-Laroui, *Les bibliothèques au Maroc*, Paris 1990; Muhammed b. Abdülaziz ed-Debbâğ, "Hizânetü İbn Yûsuf ve mahtûtâtihâ, nazra târihiyye", *el-Mahtûtâtü'l-'Arabiyye fi'l-garbi'l-İslâmî*, Dârülbeyzâ 1990, s. 49-76; Siddîk b. el-Arabî, "Hizânetü İbn Yûsuf ve mahtûtâtihâ, nazra târihiyye", a.e., s. 77-93; a.m.f., *Fihrisü mahtûtâtü Hizâneti İbn Yûsuf bi-Merâkes*, Beyrut 1994, s. 5-23; Ahmed-Chouqui Binebine, *Histoire des bibliothèques au Maroc*, Rabat 1992; M. Shatzmiller, *The Berbers and the Islamic State: The Marinid Experience in Protectorate Morocco*, Princeton 2000, s. 90-91, 100-103, 169-171; Hasan Abdülvehhâb, "el-'Inâye bi'l-kütüb ve cem'ihâ fi İfrîkiyyeti'l-Tûnisîyye", *MMMA* (Kahire), I/1 (1955), s. 74; İbnü'l-Hayât, "Mektebetü'l-Câmi'i'l-Karaviyyin 'abre't-târîh", *el-Mecelle-i'l-Magribiyye li'l-tevsiğ ve'l-ma'lûmât*, sy. 3, Tunus 1985, s. 11.

Osmanlılar. Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsi I*, tür.yer.; a.e. II, tür.yer.; a.e. III-IV, tür.yer.; *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546)*, tür.yer.; Süheyl Ünver, *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, tür.yer.; a.m.f., "İkinci Selim'e Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususî Kütüphaneleri Hakkında", *TTK Bildiriler*, IV (1952), s. 309-311; a.m.f., "İstanbul'un İlk Kütüphanesi Hakkında", *Akşam Gazetesi*, 31 Ağustos 1942, s. 5; a.m.f., "Mahmud Paşa Vakıfları ve Ekleri", *VD*, IV (1958), s. 65-76; Müjgân Cuncur, "Şeyhülislam Velîyüddin Efendi Vakıfları ve Kütüphanesi", *Necatî Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 165-189; a.m.f., "Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzzenini Geliştirme Çabaları", *TTK Bildiriler*, VII (1973), II, 675-688; a.m.f., "Vakfiyelere Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XI/1-2, Ankara 1962, s. 3-4; a.m.f., "Kanunî Devrinde Kitap Sanatı, Kütüphaneleri ve Süleymaniye Kütüphanesi", a.e., XVII/3 (1968), s. 134-139; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, tür.yer.; Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, tür.yer.; R. Tuba Çavdar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi* (doktora tezi, 1995), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 393; Selim N. Geçrek, "İstanbul Kütüphaneleri: Bunların İki Hakkında Bir Yazı Dolayısıyla", *Akşam Gazetesi*, 27 Haziran 1942; Ömer Lütfi Barkan, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbeleri'nin 1489-1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İFM*, XXIII/1-2 (1963), s. 375.

İSMAIL E. ERÜNSAL

□ **MİMARİ.** Ortaçağ Türk mimarlığında Büyük Selçuklular'ın İsfahan, Nişâbur, Bağdat gibi şehirlerinin medreselerinde önemli kütüphaneleri vardı (Bağdat Nizâmiye Medresesi-1067). Sultan Sencer'in Merv şehri de kütüphaneleriyle meşhurdur. Anadolu'da Artuklular kütüphanelere verdikleri önemle bilimin yayılmasına hizmet etmişlerdir. Anadolu Selçukluları döneminde de kütüphanelerin varlığı bilinmektedir. Osmanlı döneminde İstanbul'un ilk kütüphanesi Fâtih Sultan Mehmed'in kitaplarıyla Beyazıt'taki Eski Saray'da kurulurken XV. yüzyılın sonuna doğru medrese ve külliyelerdeki kütüphaneler çoğaldı. Kanûnî Sultan Süleyman devrinin 1534-1566 yılları arasına rastlayan süreçte pek çok medrese kütüphanesinin yanı sıra cami, tekke, zâviye ve türbelerde de bir kitap dolabı veya odasından meydana gelen kütüphaneler oluşturulmuştur (bu çeşit kütüphaneler için güzel bir örnek olan Süleymaniye Camii Kütüphanesi cami içinde yer alır; caminin sağ fevkanî mahfili altında barok tunç şebeke ile ayrılarak meydana getirilen kitaplık I. Mahmud döneminde yapılmıştır).

XVII. yüzyıldan itibaren bir külliyenin parçası olarak veya tamamen bağımsız küçük kütüphane binaları inşa edilmiştir. Divanyolu'nda Köprülülük Kütüphanesi (1089/1678), aynı adı taşıyan külliye içine Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa tarafından ilâve edilmiştir ve bağımsız kütüphaneye yapılarının ilk örneğidir. Kare bir mekândan oluşan kütüphanenin üzeri sekizgen kasnağına taşıdığı sağır kubbe ile örtülmüştür. Duvarlar taş-tuğla sıralarından oluşur. İç mekânda kubbe kalem işiyle bezenmiştir. Saraçhanebaşı'ndaki Feyzullah Efendi Kütüphanesi (1111/1699) medrese odalarından bağımsız, mescid-dershaneyeyle beraber avludan yükseltilmiş açık bir sofa önünde yer almaktadır. Kare planlı sade mekânı sağır bir kubbe örter. Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi (1120/1708) Çarşıkapı'da inşa edilen külliye yer alır. Kesme taş, iki katlı bir yapıdır. Üstü aynalı tonozla örtülü dikdörtgen esas mekânı dört konsolla zemin kat üzerine oturtulmuştur. Bağımsız diğer bir kütüphane yapısı Vefa'da Şehid Ali Paşa Kütüphanesi'dir (1127/1715). Bodrum, zemin ve birinci kattan oluşan binanın cepheleri taş-tuğla almalı örgülüdür. Bodrum katı bir hava dehlizi gibiyken zemin kattaki mekân da kitap deposu olmalıdır. Üst katta birbirine bağlantılı iki mekândan büyüğü dikdörtgen planlı olup kubbe ve aynalı tonozla örtülmüştür. Okuma salo-